

मध्य मधेसको छापा पत्रकारितामा सशस्त्र हिंसाको प्रभाव

जनकराज सापकोटा

पृष्ठभूमि

मधेसी समुदायको सघन बसोबास रहेको क्षेत्रमा मध्य मधेस^१ का जिल्ला पर्छन्, जहाँबाट क्षेत्रीय स्वरूपका सशस्त्र हिंसात्मक समूहले हिंसात्मक गतिविधि सुरु गरेका थिए । माओवादीको हिंसात्मक राजनीतिक विद्रोह (२०५२-६२) बाट विभिन्न कालक्रममा अलग्गिएका असन्तुष्ट समूहले मधेसमा सशस्त्र हिंसाको सुरुवात गरे ।^२ तर त्यसको संख्यात्मक विस्तार, व्यापकता र प्रभाव भने माओवादी र सात राजनीतिक दलहरूबीच २०६२ मंसिर ७ मा बाह्रबुँदे राजनीतिक समझदारीपछि भयो ।

पहिलो संविधानसभाको निर्वाचन (२०६४) को वरिपरि र त्यस लगत्तैको वर्षमा मधेसमा सशस्त्र समूहको हिंसात्मक कारबाही, व्यापकता र विस्तार सबैभन्दा धेरै भयो । मधेसका सशस्त्र समूहले त्यस कालमा हिंसालाई थप विस्तार गर्न माओवादीले भैंँ मिडियाको उपयोग घोषित र अघोषित दुवै रूपमा गरे । ती सशस्त्र समूहले हिंसाको विस्तार गर्न छापामाध्यमको प्रयोग कसरी गरे र छापामाध्यम स्वयम् त्यसमा कसरी उपयोग भए भन्ने तथ्यको अध्ययन यस लेखमा गर्न खोजिएको छ ।

सशस्त्र समूहको विकास, विस्तार र विभाजनको शृंखला, सशस्त्र समूह र पत्रकारको सम्बन्ध एवं छापा माध्यममा सशस्त्र समूहको समाचारको कभरेजको शैलीमा यो अध्ययन केन्द्रित छ । यो अध्ययन वि.सं. २०६४ र २०६५ को अवधिको मध्य मधेसको छापाका विषयवस्तुमा आधारित छ । २०६४ जेठ र २०६५ जेठ महिनाभर त्यस भेगका तीन जिल्लाबाट प्रकाशित तीन दैनिकको प्रथम पृष्ठमा प्रकाशित सामग्रीको अन्तर्वस्तु विश्लेषण यो अध्ययनको एउटा पाटो

^१ मध्य मधेस भन्नाले कोशीदेखि पश्चिमका आठ जिल्ला (सप्तरी, सिरहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा र पर्सा) लाई बुझिन्छ ।

^२ यो लेख मैले रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पसमा स्नातकोत्तर तहका लागि गरेको शोध अध्ययन (सापकोटा २०७०) मा आधारित छ ।

हो । पर्साबाट प्रकाशित प्रतीक दैनिक, धनुषाबाट प्रकाशित जनकपुर टुडे र सप्तरीबाट प्रकाशित राजविराज दैनिक अध्ययनको छनोटमा परेका छन् । प्रेस काउन्सिलको तथ्यांकअनुसार तीनै जिल्लाका सबैभन्दा धेरै प्रकाशित हुने पत्रिका यी तीन ओटा हुन् ।^३

यो विश्लेषणबाहेक मधेसका पत्रकार, मानवअधिकारकर्मी, बुद्धिजीवी र सशस्त्र समूहका नेतासँग प्रत्यक्ष वा टेलिफोनबाट अन्तर्वार्ता गरिएको छ । अन्य तथ्य, तथ्यांक र जानकारीका निम्ति विभिन्न पत्रपत्रिका, विषयसँग सम्बन्धित अध्ययन अनुसन्धान र कार्यपत्र पनि हेरिएको छ । परिचय र निष्कर्षबाहेक यो लेख तीन विभिन्न खण्डमा बाँडिएको छ । पहिलो खण्डमा सशस्त्र हिंसाको सुरुआत र विस्तारको पष्ठभूमि दिइएको छ भने दोस्रोमा सशस्त्र समूह र पत्रकारको सम्बन्धलाई केलाइएको छ । तेस्रो खण्डमा सशस्त्र हिंसाबारे मिडिया कभरेजको आधारमा मध्य मधेसका छापा माध्यमले त्यति बेला खेलेको भूमिकाको लेखाजोखा गरिएको छ ।

मधेसमा सशस्त्र हिंसाको सुरुआत र विस्तार

तत्कालीन नेकपा माओवादीबाट अलग भएका विभिन्न समूहले मधेसमा सशस्त्र हिंसा सुरु गरे । तिनै समूह आपसी मतभेद, आरोप प्रत्यारोप र उद्देश्यगत विविधताका कारण समयक्रममा अनेकौँ समूहमा विभाजित भए । तिनकै सिको गरेर मधेसमा अन्य विभिन्न नाममा सशस्त्र समूह पनि देखा परे । २०६१ साउन १० मा स्थापना भएको जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (पछि नाम परिवर्तन गरेर अखिल तराई मुक्ति मोर्चा राखिएको) मधेसको पहिलो भूमिगत सशस्त्र हिंसात्मक संगठन हो । जयकृष्ण गोइतले स्वतन्त्र मधेस राज्यको नारा अगाडि सारेर सशस्त्र आन्दोलनलाई तीव्रता दिए पनि उनको नेतृत्व पार्टीभित्र स्थापित हुन सकेन । पार्टी स्थापनाको केही वर्षमै सप्तरी जिल्ला संयोजक रहेका नागेन्द्र पासवान भनिने ज्वाला सिंहले आफ्नै नेतृत्वमा २०६३ भदौ १० मा जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (ज्वाला सिंह) स्थापना गरे । गृह मन्त्रालयको गोप्य प्रतिवेदन^४

^३ प्रेस काउन्सिलमा वर्गीकरणको लागि फारम भर्दा पत्रिका कति प्रति प्रकाशित हुन्छ भन्ने तथ्यांक पनि बुझाउनुपर्छ । प्रेस काउन्सिलको पत्रिका वर्गीकरण शाखामा पत्रिकाहरूले बुझाएको तथ्यांकलाई अध्ययनको क्रममा हेरिएको थियो । यहाँ २०७० सालमा लिएको त्यही तथ्यांकलाई आधार मानिएको छ ।

^४ मधेस आन्दोलनपछि गृह मन्त्रालयले प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी र राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागलाई परिचालन गरी सशस्त्र गतिविधिमा संलग्न समूहको संख्या, गतिविधि र स्थानको विषयमा १४० पृष्ठको विस्तृत प्रतिवेदन नै तयार पारेको थियो । मुलुकका विभिन्न भागमा क्रियाशील सशस्त्र समूह,

अनुसार देशभरि गरेर १०९ ओटा सशस्त्र समूह रहेको उल्लेख छ । तीमध्ये ९० ओटा समूह त पूर्ण रूपमा तराईमा मात्रै क्रियाशील थिए । त्यस्ता समूहमध्ये ७० ओटा विशुद्ध आपराधिक, २८ ओटा आपराधिक, धार्मिक, राजनीतिक र ११ ओटा राजनीतिक प्रकृतिका रहेको ठहर गरिएको थियो (गृह मन्त्रालय २०६६ : ३/१४) ।

वि.सं. २०६३ मा उपेन्द्र यादव नेतृत्वको मधेसी जनअधिकार फोरम नामक संगठन सक्रिय रूपमा सतहमा देखा पर्‍यो । २०६४ भदौ १३ मा सरकारसँग भएको २२ बुँदे सम्झौतापछि उक्त समूहले पहिचान, प्रतिनिधित्व र पहुँचको मुद्दालाई शान्तिपूर्ण मधेस आन्दोलनमार्फत केन्द्रीय राजनीतिमा स्थापित पनि गरायो । तर त्यसपछिका दिनमा पनि मधेसमा सशस्त्र हिंसात्मक समूह टुक्रिने, नयाँ जन्मिने र तिनको प्रभाव विस्तार हुने क्रम रोकिएन । सिरहा र सप्तरीबाट सुरु भएको सशस्त्र हिंसा मध्य मधेसका बारा, पर्सा हुँदै पश्चिम मधेसका बाँके, बर्दियासम्म फैलियो ।

मध्य मधेसको क्षेत्रीय हिंसा र स्थानीय पत्रकारिता बीचको सम्बन्धलाई नबुझेसम्म मध्य मधेसको मिडियाको चरित्र बुझ्न सकिँदैन । त्यसका निम्ति पत्रकारको भूमिका, सशस्त्र समूहले पत्रकारितालाई प्रयोग गर्न अपनाएको रणनीति र सशस्त्र समूहका अगुवाको पृष्ठभूमि बुझ्न जरूरी हुन्छ । सशस्त्र हिंसाका सुरुआती कालमा सबैभन्दा धेरै असर यी जिल्लामा पर्नुका पछाडि अधिकांश सशस्त्र समूहका नेता यहींकै स्थानीय हुनु पनि हो ।^५ यसले उनीहरूलाई स्थानीय सञ्चारमाध्यमसँग सम्बन्ध निर्माण गर्न सजिलो भयो ।

सशस्त्र हिंसाको सुरुआती दिनमा मधेसका स्थानीय सञ्चारमाध्यममा मात्रै सशस्त्र समूहका गतिविधि समाचारका विषय बन्थे । तराई आर्मीका केन्द्रीय अध्यक्ष मिस्टर जोन (कौशल सहनी) ले २०६४ भदौ १६ मा काठमाडौँका विभिन्न तीन ठाउँ (त्रिपुरेश्वर, बालाजु र महाराजगञ्ज) मा बम विस्फोट गराए । यो घटनाले मध्य मधेसमा केन्द्रित सशस्त्र समूहको हिंसा स्थानीय तहमा मात्रै

संगठन तथा मोर्चाहरूको सम्बन्धमा अध्ययन प्रतिवेदन, ०६६ नाम दिइएको उक्त प्रतिवेदनले ९० समूह पूर्ण रूपमा तराईका जिल्लामा क्रियाशील रहेको कितान गरेको थियो (गृह मन्त्रालय २०६६) ।

^५ राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागले मधेसका सशस्त्र समूह र तिनका गतिविधिबारे अनुसन्धान गरी २०६४ सालमा २६ पृष्ठको एउटा गोप्य प्रतिवेदन तयार पारेको थियो । सो प्रतिवेदनमा शीर्षक भने उल्लेख छैन । उक्त प्रतिवेदनका अनुसार अधिकांश सशस्त्र समूहका नेताहरू सप्तरी, सिरहा, रौतहट र बारा जिल्लाका रहेका छन् र तिनीहरूले संगठनात्मक विस्तारको पहिलो चरण पनि यिनै जिल्लाबाट सुरु गरेको देखिन्छ (राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग २०६४) ।

सीमित नरहेको संकेत गर्‍यो । मधेस विद्रोहपछि त्यहाँका राजनीतिक मुद्दाले केन्द्रीय सञ्चारमाध्यममा स्थान पाए पनि सशस्त्र समूहको शक्ति, सीमा र तिनको उपस्थितिबारे कमै समेटिन्थ्यो । बम विस्फोटको यो घटनापछि काठमाडौँका सञ्चारमाध्यममा मधेसको सशस्त्र हिंसाका समाचारले पनि प्राथमिकता पाउन थाले ।

तर यसअघि नै मधेसका सशस्त्र समूहका नेताले स्थानीय पत्रकारमार्फत आफ्नो गतिविधि, प्रभाव र विस्तारबारे विभिन्न सूचना सञ्चारमाध्यमसम्म पुऱ्याउन अनेकन पहल गरेको देखिन्छ । सशस्त्र हिंसाको सुरुआती दिनमा उनीहरूले विश्वासमा रहेका स्थानीय पत्रकारलाई गोप्य ठाउँमा बोलाएर विभिन्न सूचना दिन्थे । सशस्त्र समूह अनेकौँ टुकामा विभाजित भएपछि उनीहरूको सांगठनिक हैसियत पनि कमजोर बन्यो र त्यस्तो क्रम पनि पातलियो । त्यसपछि एउटै घटनामा धेरै सशस्त्र समूहका उस्तै प्रकारका दाबी सहितका प्रेस विज्ञप्ति सञ्चारमाध्यममा पुग्न थाले ।

पत्रकार र सशस्त्र समूहको सम्बन्ध

सशस्त्र समूहको विस्तारमा पत्रकारिताको भूमिका रहेको तथ्य माथि नै उल्लेख गरियो । सशस्त्र समूह र पत्रकारका बीचमा पनि विभिन्न खाले सम्बन्ध देखिन्छ र त्यसले पत्रकारिताको अन्तर्वस्तुलाई पनि प्रभावित गरेको थियो । अब ती सम्बन्धबारे चर्चा गरौँ ।

पत्रकार पृष्ठभूमिका सशस्त्र समूहका नेता

मधेसका सशस्त्र समूहका केही नेता स्वयम् पत्रकारिता पृष्ठभूमिका छन् । जस्तो कि, जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चाका अध्यक्ष ज्वाला सिंह नेपाल पत्रकार महासंघ सिरहा शाखाको उपसभापति दुई पटक (२०५३ र २०५८) भइसकेका व्यक्ति हुन् ।^६ उनी सिरहामा बसेर काठमाडौँबाट प्रकाशित देशान्तर साप्ताहिकका लागि रिपोर्टिङसमेत गर्थे । त्यति बेला उक्त पत्रिकाको सम्पादक रहेका किशोर नेपाल पनि त्यसको पुष्टि गर्छन् ।^७ ज्वाला सिंह नेकपा माओवादीद्वारा द्वन्द्वकालमा लामो समयसम्म प्रकाशित मुखपत्र जनादेश साप्ताहिकका सिरहा संवाददाता थिए । केही समय उनले निलेश छापाखाना सञ्चालन गरे भने आफैले सम्पादन गरेर

^६ सिरहाका पुराना पत्रकार रामानन्द गुप्तासँग २०६८ फागुन २५ मा गरिएको कुराकानी ।

^७ नेपालसँग २०६८ चैत १८ मा गरिएको कुराकानी ।

जनसन्देश साप्ताहिक प्रकाशन गरे ।^{१८} उनले २०४५ देखि २०५६ सम्म लेखापढी व्यवसाय पनि गरेका थिए ।

त्यस्तै मधेस राष्ट्र जनतान्त्रिक पार्टीका संयोजक चन्द्रशेखर भनिने राजीव भ्ना भारतबाट प्रकाशित हुने दैनिक जागरणका लागि करिब छ वर्षसम्म जनकपुरबाट रिपोर्टिङ गर्थे । संयुक्त जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा समूहका नेता सञ्जयप्रसाद गुप्ता भनिने कौटिल्यले पनि केही समय पत्रकारिता गरे । उनले सर्लाहीको सदरमुकाम मलंगवाबाट लोकतन्त्र साप्ताहिक सम्पादन र प्रकाशन गर्थे । भन्डै एक वर्ष प्रकाशन भएको उक्त पत्रिका मधेस आन्दोलनको लगत्तै बन्द गरेर उनी सशस्त्र हिंसामा लागे ।^{१९}

कौटिल्य, चन्द्रशेखर र ज्वाला सिंह मात्रै पत्रकारिताको पृष्ठभूमि भएका सशस्त्र समूहका नेता होइनन् । देशका विभिन्न भागमा क्रियाशील सशस्त्र समूह, संगठन तथा मोर्चामध्ये गोइत नेतृत्वको जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चाको स्थापनाकालीन सांगठनिक विवरणमा सप्तरीका पत्रकार पंकज भ्नाको नाम पनि उल्लेख छ (गृह मन्त्रालय २०६६ : २) । भ्ना काठमाडौँबाट प्रकाशित हिमालयन टाइम्स दैनिकका सप्तरी संवाददाता तथा स्थानीय छिन्नमस्ता एफएमका पत्रकार हुन् ।

पत्रकार कि मध्यस्थकर्ता ?

सुरूआती दिनमा सशस्त्र हिंसाको कार्य कारण र त्यसका सञ्चालनकर्ताको बारेमा उति सारो भेउ नपाएका पत्रकार बिस्तारै हिंसात्मक गतिविधिका आयाम र त्यसका सञ्चालकको बारेमा जानकार बन्दै गए । सशस्त्र समूहका कतिपय नेता पत्रकारिता पृष्ठभूमिकै भएकाले पनि तीसँग सम्पर्क र सम्बन्ध स्थापित गर्न स्थानीय पत्रकारलाई सहज भयो । त्यस्तै सशस्त्र समूहले गरेका अपहरण, चन्दा र फिरौती संकलन कार्यमा पत्रकारको प्रत्यक्ष परोक्ष संलग्नताले पनि पत्रकार र हिंसात्मक समूहबीच सम्बन्ध बन्यो । मेची महाकाली मिडिया सोसाइटी बाराका अध्यक्ष भोजराज पौडेलका अनुसार मधेसका पत्रकारले सशस्त्र समूहले गरेका अपहरणका घटनामा मध्यस्थकर्ताको भूमिका खेलेका थिए ।^{२०}

माओवादी द्वन्द्वकालमा राज्य वा माओवादी पक्षले पक्राउ गरेका वा गोप्य रूपमा 'अपहरणको शैलीमा' समातिएका मान्छे छुटाउन पत्रकारले मध्यस्थकर्ताको

^{१८} रामानन्द गुप्तासँग २०६८ फागुन २५ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१९} कौटिल्यसँग २०६७ फागुनमा र राजिव भ्नासँग २०६९ फागुन १६ मा गरिएको कुराकानी ।

^{२०} पौडेलसँग २०६७ माघ ३ मा गरेको कुराकानी ।

भूमिका निर्वाह गरेका थिए । माओवादी द्वन्द्वलाई नजिकबाट हेरी रिपोर्टिङसमेत गरेका माओवादी पत्रकार मनऋषि धिताल पनि यसलाई स्वीकार्छन् । उनका अनुसार पश्चिम पहाड र मध्य पहाडी जिल्लामा भएका राज्य र माओवादी पक्षबाट अपहरणकै शैलीमा पत्राउ गरिएका मानिस छुटाउन स्थानीय पत्रकारले मध्यस्थकर्ताको भूमिका खेलेका थिए ।^{११}

मधेसका सशस्त्र समूहले गरेको अपहरणका घटनामा मध्यस्थकर्ता बसेर पैसाको कारोवारमा प्रत्यक्ष संलग्न भएको जस्ता केही गम्भीर आरोप पत्रकारलाई लाग्यो । स्वयम् मधेसकै पत्रकार यसमा सत्यताको अंश रहेको बताउँछन् । नाम उल्लेख नगर्ने सर्तमा एक पत्रकार भन्छन् :

सशस्त्र समूहको आतंकको बारेमा मनोगत स्थिति पत्रकारले नै खडा गरिदिए । ती समूहको प्रस्तोता भए । किन, कहाँ, कसरी भन्ने जस्ता प्रश्नको उत्तर नै खोज्ने काम पत्रकारले गरेनन् । सशस्त्र गतिविधिमाफत आउने स्वार्थको भरिया भए । कालान्तरमा स्वयम् पत्रकार पनि यसरी जोडिए ।^{१२}

सशस्त्र समूहले जारी गर्ने प्रेस विज्ञप्ति उनी निकट पत्रकारले गोप्य स्थानबाट लिएर अन्य पत्रकारलाई बाँड्थे । पत्रकारले विज्ञप्ति वितरणको भूमिका निर्वाह गर्न हुन्छ कि हुन्न भन्ने मध्य मधेसमा खासै बहसको विषय बनेन । बरु सशस्त्र समूहको विज्ञप्ति बाँड्ने भूमिकामा आफूलाई उभ्याउन केही पत्रकारले तँछाडमछाड नै गरे । किनकि सशस्त्र समूहलाई सहयोग गरेपछि सूचना पाउन सजिलो हुने र पत्रकारमाभ आफ्नो हैसियत बढ्छ भन्ने उनीहरूको बुझाइ थियो । सशस्त्र समूहको प्रेस विज्ञप्ति बाँड्ने काममा लामो समयसम्म खटिएका सप्तरीका एक पत्रकार नाम उल्लेख नगर्ने सर्तमा भन्छन् :

पारि (भारत) बाट फोन आएपछि म दरभंगा पुग्यौं । उनीहरूले प्रेस विज्ञप्ति ठीक पारेर राखिदिएका हुन्थे । कहिलेकाहीँ सशस्त्र समूहका नेताको मौखिक भाषणलाई मैले विज्ञप्ति बनाएर टाइप गरिदिन्थे र आधिकारिकताको लागि पार्टीको स्ट्याम्प हान्थे । ती प्रेस विज्ञप्ति जुत्ताभित्र लुकाएर म नेपाल आउँथे । बोर्डरको चेकिङ पार गर्न मात्रै

^{११} धितालसँग २०७१ भदौ ३१ मा गरिएको कुराकानी । उनका अनुसार २०६२ माघ १८ मा भएको पाल्पा सदरमुकाम हमलापछि माओवादीले अपहरण गरेर लगेका स्थानीय बासिन्दा र सरकारी अधिकारीलाई त्यसको एक हप्तापछि पत्रकारले मध्यस्थता गरेर छुटाएका थिए । पश्चिम पाल्पाबाट पत्रकारले छुटाएका ती मानिसलाई सदरमुकाम ल्याएर आफन्तको जिम्मा लगाइएको थियो ।

^{१२} सप्तरीका एक पत्रकारसँग २०६९ चैत ७ मा गरिएको कुराकानी ।

गाह्रो थियो । सीमा कटेपछि त मलाई कसैले रोक्दैनथ्यो । पत्रकारको कार्ड देखाउने बित्तिकै चेक जाँचको कुरो हुँदैनथ्यो । यता आएर मैले ती प्रेस विज्ञप्ति पत्रकार साथीलाई दिन्छँ । यति काम गरेबापत मलाई ज्वाला सिंहले जाने आउने भाडा र खाने खर्च भनेर कहिले पन्ध्र सय त कहिले दुई हजार भारु थमाइदिन्थे ।^{१३}

मध्यस्थकर्ताको भूमिकामा बस्न हुने कि नहुने भन्ने विषय मधेसका व्यावसायिक पत्रकारबीच उठेको पनि हो । तर त्यसले बृहत बहसको आकार कहिल्यै लिएन । त्यस्तो काम गर्न नहुने मत नै बलियो बन्यो । कलैया टुडेका उपसम्पादक राकेश पाण्डे बारामा मात्रै भूमिगत समूहले गरेको तीन/चार ओटा अपहरणका घटनामा पत्रकारले मध्यस्थकर्ताको भूमिका निर्वाह गरेको बताउँछन् ।^{१४} यस्ता घटनापछि पत्रकार र सशस्त्र समूहको सम्बन्धलाई बुझ्ने स्थानीय मानिसको बुझाइ फेरियो । पत्रकार महासंघ सप्तरीका पूर्व सभापति व्यासशंकर उपाध्याय २०६७ सालमा केही पत्रकार सशस्त्र समूहलाई फिरौती बुझाउन रकम बोकेर हिँडेका छन् भन्ने खबर आफूले पनि सुनेको बताउँछन् उनी भन्छन्, "कतिपय पत्रकारले मानवीयताको नाताले यस्तो काम गरे । तर सबैको उद्देश्य एउटै थिएन ।"^{१५}

मध्य मधेसका कतिपय जिल्लामा त पत्रकार सुराकीको भूमिकामा नै प्रस्तुत भए । जिल्ला प्रशासन कार्यालय र सशस्त्र समूहबीचको सूचना आदानप्रदानको भूमिकामा समेत पत्रकार संलग्न भएको पाइन्छ । कतै सिडिओ र डिएसपीले पत्रकारलाई उपयोग गरे भने कतै सशस्त्र समूहका नेताले । रौतहटमा त सशस्त्र समूहसँग नजिक रहेर काम गरेको भन्दै पत्रकार शैलेन्द्र भा र दिनेशप्रसाद साह थुनामा मात्रै परेनन्, तिनीविरुद्ध मुद्दा नै चलाइयो । भा रौतहटबाट राष्ट्रिय समाचार समिति र वीरगञ्जबाट प्रकाशित *प्रतीक* दैनिकका संवाददाता थिए भने साह नेपाल टेलिभिजनका जिल्ला संवाददाता थिए । भूमिगत संगठनसँग मिलेर रकम असुली गरेको आरोपमा भा र साहलाई जिल्ला प्रहरी कार्यालयले २०६६ जेठ ५ मा गिरफ्तार गरी हिरासतमा राख्यो । बडहर्वाका गाविस सचिव जगतप्रसाद साहले पत्रकारद्वयले सशस्त्र समूहसँग मिली आफूलाई ज्यान मार्ने धम्की दिएको भन्दै जिप्रकामा गरेको उजुरीपछि उनीहरू पक्राउ परे । गाविस सचिव साह पत्रकारद्वयले गाविसको बजेटबाट रकम माग गर्दैआएका र २०६६

^{१३} मध्य मधेसबाट सरकारी सञ्चारमाध्यममा काम गर्ने र आफ्नो नाम उल्लेख गर्न नचाहने पत्रकारसँग २०७० जेठ २ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१४} पाण्डेसँग २०६८ माघ १३ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१५} उपाध्यायसँग २०६९ माघ ४ मा गरिएको कुराकानी ।

जेठ ५ मा आफूलाई भूमिगत सशस्त्र समूह तराई आर्मीका प्रमुख भनिने प्रशान्त नाम गरेका व्यक्तिले फोन गरी तोकेजति रकम पत्रकार भा र साहलाई नदिए अपहरण गर्ने र ज्यान मारिदिने धम्की दिएको बताए ।^{१६}

प्रहरीले दुवैलाई अपहरण तथा शरीर बन्धक लिने ऐनअन्तर्गत मुद्दा चलाई जिल्ला अदालतमा पेश गर्‍यो । जिल्ला अदालतले साधारण तारेखमा रिहा गर्न आदेश दियो र १४ दिनपछि दुवै पत्रकार रिहा भए । पत्रकार भा गाविस सचिवले विकास बजेट हिनामिना गरेको समाचार लेखेको रिसीबीमा आफूलाई भुट्टा आरोप लगाई फसाएको बताउँछन् ।^{१७} पत्रकारको छ महिनापछि अर्थात् २०६६ मंसिर १९ मा रौतहट जिल्ला अदालतले दुवै पत्रकारलाई सफाई दियो । फैसलाको छ महिने अवधिभर स्थानीय सामाजिक अगुवा र स्वयम् पत्रकारमाफ पनि को को पत्रकार कुन कुन सशस्त्र समूहसँग कसरी नजिक छन् भन्ने विषयमा चासो र चर्चा भयो । अन्ततः अदालतले आरोपित दुवै पत्रकारलाई सफाई दिए पनि त्यसले सर्वसाधारणमाफ पत्रकार र सशस्त्र समूहको सम्बन्धको विषयमा बहस सिर्जना गरी नै रह्यो ।

नाम पत्रकार तर काम ?

मध्य मधेसमा हिंसात्मक समूह र पत्रकारको सम्बन्धले सिंगो पत्रकारितालाई कमजोर बनायो । जनकपुरकी पत्रकार उमा सिंह हत्याकाण्ड लगत्तै नेपाल पत्रकार महासंघका पूर्व सभापति किशोर नेपाल नेतृत्वको टोलीले २०६५ पुस २७ मा मधेसको पत्रकारितामाथि स्थलगत अध्ययन प्रतिवेदन तयार पारेको थियो । त्यसमा भनिएको छ, "सञ्चारकर्मीको प्रयोग भूमिगत गिरोहले गर्ने र सञ्चारकर्मीकै बीच अन्तरकलहको स्थिति सिर्जना गर्ने षडयन्त्रपूर्ण गतिविधि बढ्दै गएको छ" (नेपाल २०६५) ।^{१८} यो तथ्यबाट मधेसमा पत्रकार र हिंसात्मक समूहका नेताबीचको सम्बन्धले पत्रकारबीच नै फाटो ल्याएको र त्यसको असर समाचार विषयवस्तुमा परेको स्पष्ट हुन्छ । उक्त अध्ययन प्रतिवेदनले अर्को महत्त्वपूर्ण कुरा पनि औल्याइदिएको थियो । त्यो हो, पत्रकार र हिंसात्मक समूहबीचको सम्बन्धको पाटो । प्रतिवेदनमा लेखिएको छ :

^{१६} नाम उल्लेख नगर्ने सर्तमा रौतहटका पत्रकारसँग २०६९ चैत २ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१७} शैलेन्द्र भासँग २०६९ वैशाख १५ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१८} यो प्रतिवेदन बुँदागत रूपमा जम्मा दुई पृष्ठ मात्रको छ ।

केही सञ्चारकर्मीहरू नाम र दाम कमाउने महत्वाकांक्षा राखेका कारणले पनि अपराधिक समूहको मनोबल बढाएको पाइयो । त्यस्ता समूहहरूको धम्की आउँदा त्यस घटनाका आधारमा आफूलाई हिंसाको शिकार बताएर सामाजिक सहानुभूति आर्जन गर्ने र विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरूबाट आर्थिक र अन्य लाभ प्राप्त गर्ने केही अति महत्वाकांक्षी पत्रकारहरूको लाभका कारण पनि सामान्य सञ्चारकर्मीहरूलाई संत्रस्त बनाएको पाइयो (नेपाल २०६५) ।

महोत्तरीको सदरमुकाम जलेश्वरमा बसेर एक दशकदेखि पत्रकारिता गरिरहेका राकेशप्रसाद चौधरीका अनुसार सशस्त्र समूहको सूचना प्रहरीलाई दिने र प्रहरीबाट सशस्त्र समूहको सूचना लिने काम पनि पत्रकारको आवरणमा केही व्यक्तिले गरेका थिए । उनी भन्छन्, "यस्तो अभ्यासले व्यावसायिक पत्रकारलाई घाटा पुग्यो ।"^{१९} पत्रकारको कार्ड भिरेकाले सशस्त्र समूहको सूचना प्रहरीलाई दिएर पत्रकारिताको धर्मविपरीत काम गरेको सशस्त्र समूहका नेता पनि बताउँछन् । नाम उल्लेख नगर्ने सर्तमा जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा ज्वाला सिंह संबद्ध एक नेताका अनुसार पत्रकार पनि विरोधी र मित्र शक्तिका रूपमा बाँडिए ।^{२०} जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा ज्वाला समूहका महोत्तरी इन्चार्ज सुधीर पाण्डे भनिने धर्मदत्त प्रहरीको कारबाहीमा मारिएपछि धर्मदत्तका बाबु मन्जय पाण्डेले जलेश्वरको अप्पन मिथिला एफएम रेडियोको समय सन्दर्भ नामक संवाद कार्यक्रमका सञ्चालक दशरथ भण्डारीसँग स्थानीय एक पत्रकारले सूचना चुहाएकै कारण आफ्ना छोरा मारिएको बताए । उक्त कार्यक्रमका सञ्चालक भण्डारी भन्छन्, "यो घटनाले जिल्लामा पत्रकारको भूमिकाको विषयमा सानोतिनो बहस नै सिर्जना गर्‍यो ।"^{२१} वीरगञ्जबाट प्रकाशित लोक टाइम्स दैनिकका सम्पादक पवन तिवारीका अनुसार भूमिगत समूहका नेतासँग चिनजान र सम्पर्क भयो भने आफू सुरक्षित हुन सकिन्छ भन्टानेर पनि पत्रकार भूमिगत समूहका नेताको स्वार्थका लागि काम गरे । मधेसका सशस्त्र समूहले पत्रकारलाई र पत्रकारले सशस्त्र समूहलाई उपयोग गर्ने प्रवृत्ति रहेको ठोकुवा गर्दै सम्पादक तिवारी भन्छन् :

^{१९} चौधरीसँग २०६८ चैत १८ मा गरिएको कुराकानी ।

^{२०} नाम उल्लेख नगर्ने सर्तमा जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चाका एक नेतासँग २०६९ चैत ३० मा गरिएको कुराकानी ।

^{२१} भण्डारीसँग २०६९ चैत १८ मा गरिएको कुराकानी ।

त्यति बेला पत्रकारको आवरणमा धेरै भूमिगत काम पनि भए । मधेस आन्दोलन लगत्तै वीरगञ्जबाट राम्रा पत्रकार विस्थापित भए । तस्कर, ठेकेदारले आफूलाई सुरक्षित राख्न पत्रकारिताको दुरुपयोग गरे । कति पत्रकार त आफूलाई सशस्त्र समूहको नजिकको हुँ भन्दै गर्व गर्दै हिँड्थे । तीमध्ये केही त कार्यकर्ता भैं भूमिगत समूहको विज्ञापित पत्रकारमात्र बाँड्दै हिँड्थे ।^{२२}

रेडियो वीरगञ्जका समाचारवाचक सुनिल गाउँलेका अनुसार प्रहरी प्रशासनले समाजमा व्याप्त आपराधिक घटना र कारबाहीको सूचना मिडियामा दिन नचाहने बरु त्यसको सट्टा मिडियामा लागेकालाई पैसाले नै मुख टालिदिने चलन छ । उनी लेख्छन्, "आपराधिक क्रियाकलापलाई रोक्ने उद्देश्यका साथ कलम चलाएर सही सन्देश प्रवाह गरी जनतालाई सुसूचित गराउने लक्ष्य लिएर पत्रकारिता अंगालेका केही व्यक्तिले नै आपराधिक घटनालाई प्रश्रय दिएका समाचार पनि हालैका दिनमा प्रकाशमा आएको थियो" (गाउँले २०६४) ।

त्यसो त नकारात्मक विषयका समाचारमा समाजको चासो बढी नै हुन्छ । यस्ता समाचार दिन पत्रकार उत्सुक र सक्रिय पनि हुन्छन् । तर यस्ता समाचार मात्रै लेख्दा पत्रकारको छवि बिग्रन सक्छ (गुरुङ्ग सन् २००४) । मधेसमा भयो पनि त्यस्तै । पत्रकारको भूमिका अनेकन स्वरूपमा परिवर्तित हुँदा उनीहरूको सामाजिक मर्यादामा ह्रास आयो । पत्रकारहरू अपहरणकारी छुटाउने, सशस्त्र समूहलाई शरण दिने, प्रहरीको सूचना सशस्त्र समूहलाई दिने काममा पनि उपयोग भएका छन् । प्रतीक दैनिकका सम्पादक जगदिशप्रसाद शर्मा भन्छन्, "त्यति बेला सशस्त्र समूहसँग संगत गरेका पत्रकारको चुरीफुरी पनि धेरै नै थियो ।"^{२३} शर्माका अनुसार स्थानीय मिडियाका लागि सशस्त्र समूह एउटा ग्ल्यामरको विषय थियो जसले गर्दा स्थानीय पत्रकारले सशस्त्र समूहका तालिम, सैन्य भर्ती, बैठक जस्ता नियमित क्रियाकलाप मात्रै नभएर कार्यकर्ता पार्टी प्रवेश गरेको वा बाहिरिएको विषयलाई पनि प्रमुख समाचार बनाएर प्रस्तुत गरे ।

सशस्त्र समूह पनि अनेकन विधि अपनाएर आफ्ना सूचना सञ्चारमाध्यममा पुऱ्याउन मरिहते गर्थे । किनकि उनीहरूले पनि सञ्चारमाध्यमको शक्ति बुझेका थिए । ज्वाला सिंहले त आफ्नो अन्तर्वार्ता लिनका लागि पत्रकारलाई आफैँ प्रोत्साहितसमेत गर्थे । ज्वाला सिंहको पटक-पटक अन्तर्वार्ता लिएका तर आफ्नो नाम सार्वजनिक गर्न नचाहने मध्य मधेसका एक जना पत्रकारका अनुसार

^{२२} तिवारीसँग २०६९ माघ १ मा गरिएको कुराकानी ।

^{२३} शर्मासँग २०६९ माघ १ मा गरिएको कुराकानी ।

सिंहको अन्तर्वार्ता लिन जाँदा हरेकपल्ट उनले आतेजाते भाडा र खाजा खर्च भन्दै हजार/पन्द्रसय भारू थमाइदिन्थे ।^{२४} यो तथ्यले सशस्त्र समूहले मिडियाकर्मीलाई कसरी प्रचार संयन्त्रको रूपमा उपयोग गरेका थिए भन्ने मात्रै बुझाउँदैन, कसरी केही पत्रकार पेशागत धर्मबाट च्युत भएका थिए भन्ने पनि देखाउँछ ।

पत्रकारको भूमिकालाई निश्चित सीमा, दायरा र अनुशासनबाट च्युत गर्ने काम राजनीतिक दल, मानवअधिकारवादी संस्था र अन्य केही संघसंस्थाबाट पनि भयो । वि.सं. २०६४ को जाडो याममा सप्तरीका एक पत्रकारले संयुक्त राष्ट्रसंघका दुई प्रतिनिधिलाई सिरहाको सीमा छेउको लौकाहमा लगेर ज्वाला सिंहसँग भेट गराइदिए । तिनै पत्रकारले भारतको पटना लगेर नेपाली कांग्रेसका केन्द्रीय नेता प्रदिप गिरी र धनुषाका नेता अमरेश यादवलाई जयकृष्ण गोइतसँग भेटाइदिएका थिए । त्यस्तै ती पत्रकारले पिछडा वर्ग महासंघका केन्द्रीय प्रवक्ता मनाई महतोलाई पनि सोही स्थानमा पुऱ्याएर गोइतसँग भेटवार्ताको अवसर जुराइदिएका थिए । आफ्नो चिनजान भएको हुनाले बारम्बार गरेको आग्रह टार्न नसकी भेटघाटको वातावरण मिलाइदिएको ती पत्रकार बताउँछन् ।^{२५}

सशस्त्र समूहले त्यति बेला स्थानीय एफएम रेडियो र पत्रिकालाई कुन हदसम्म उपयोग गरे भन्ने कुरा उनीहरूले फागु पूर्णिमा, तिहार र दशैमा पार्टीको नामबाट प्रकाशित गर्ने विज्ञापनबाट पनि थाहा हुन्छ । पवन विद्रोहीको पार्टी जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा पवन समूहले पर्साबाट निस्कने जनसृष्टि, नारायणी टुडे र प्रतीक दैनिकमा विभिन्न पर्वको शुभकामना विज्ञापन नै छापेका थिए । जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चाका संयोजक पवन गिरी साथीभाइको पत्रिका भएकाले उनीहरूले सितैमा त्यस्ता विज्ञापन छापेर गुन लगाइदिएको बताउँछन् । तर प्रतीक दैनिकका सम्पादक जगदिशप्रसाद शर्मा सशस्त्र समूहको विज्ञापन आफूले सितैमा नछापेको बताउँछन् । उनी भन्छन्, "सशस्त्र समूहले दिएको होलीको शुभकामना विज्ञापन छापेपछि सोही पार्टीका नेताले फलानो उद्योगमा जानुस्, त्यो विज्ञापनको पैसा त्यहाँबाट मिल्छ भनेपछि हामीले त्यसरी विज्ञापनको शुल्क उठाएका थियौं ।"^{२६} यो तथ्यले मधेसका सशस्त्र समूहले आफ्ना प्रभाव विस्तार गर्नका लागि कसरी मिडियालाई उपयोग गरेका रहेछन् भनेर बुझाउँछ ।

काठमाडौँबाट प्रकाशित मधेसवाणी साप्ताहिकले २०६६ असोज १ गतेको अंकमा जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (राजन समूह) को सैन्य भर्तीको विज्ञापन

^{२४} एक पत्रकारसँग २०७० वैशाख २ मा गरिएको कुराकानी ।

^{२५} एक पत्रकारसँग २०७० वैशाख २ मा गरिएको कुराकानी ।

^{२६} शर्मासँग २०६९ माघ ३ मा गरिएको कुराकानी ।

प्रकाशन गरेपछि २०६६ पुसमा उक्त पत्रिकाका सम्पादक राजेश अहिराज पक्राउ परे ।^{२७} काठमाडौंमै भएकाले उक्त घटनाले चर्चा पायो । तर सोही समयमा धनुषाबाट प्रकाशित भन्डै आधा दर्जन दैनिक पत्रिकाले पनि सोही सैन्य भर्तीको तथ्यलाई समाचार सामग्री बनाएर प्रकाशन गरेका थिए । जनकपुर टुडे र तराई टाइम्स तिनैमध्येका हुन् । सैन्य भर्ती खोलेको प्रेस विज्ञप्ति पठाएपछि आफूले उक्त विज्ञप्तिलाई समाचार बनाएको प्रस्ट्याउँदै धनुषाबाट प्रकाशित तराई टाइम्सका सम्पादक वीरेन्द्र रमण भन्छन्, "उसलाई प्रोत्साहन गर्न होइन, सूचना दिनका लागि मात्रै । यदि उक्त समाचार नछापेको भए हामीले धम्की खेप्नुपर्थ्यो ।"^{२८}

सशस्त्र समूहले हिंसात्मक काम कारबाही जसले गरेको भए पनि त्यसको जस मिडियामार्फत आफूले लिने रणनीति अख्तियार गरेका थिए । त्यसका लागि उनीहरू हर समय स्थानीय पत्रकारको सम्पर्कमा रहन्थे र घटनाको जिम्मा आफ्ना पार्टीले लिएको भन्थे । अनि प्रेस विज्ञप्ति जारी गराइहाल्थे । त्यसरी जिम्मेवारी लिएको समाचार प्रसारण नगर्ने सञ्चारगृह र पत्रकारमाथि भने उनीहरू आक्रोशित हुन्थे ।

२०६५ चैतमा भारतको कटिहारमा विभिन्न १९ सशस्त्र समूहको एकीकरण पछि निर्माण गरिएको मधेस राष्ट्र जनतान्त्रिक पार्टीका महासचिव राजीव भा (चन्द्रशेखर) सशस्त्र हिंसात्मक आन्दोलनलाई स्थानीय मिडियाले खुबै सहयोग गरेको निसंकोच बताउछन् । उनी भन्छन्, "धेरैजसो पत्रकारलाई सुविधा भएको बेला मैले नै इमेल गर्थे । नत्र अरु बेला फोनबाट समाचार टिपाइन्थ्यो । प्रायः जसो हामीले पठाएको विज्ञप्ति पत्रकारले जस्ताको त्यस्तै छाथे । स्थानीय मिडियाले त्यति बेला पार्टीलाई धेरै सहयोग गरे । त्यस्ता समाचारले हामीलाई चिनाउन मद्दत गर्‍यो ।"^{२९}

सशस्त्र समूहको सूचना विस्तार गर्ने काममा केहीले आफ्ना पेशागत धर्म बिरसिएको स्थानीय पत्रकार बताउँछन् । सुरक्षा कारबाहीबाट बच्न, निर्बाध हिँडडुल गर्न र प्रहरीको सूचना चुहाउनका लागि केही सशस्त्र समूहका नेताले सञ्चारमाध्यमले जारी गर्ने वा सूचना विभागले जारी गर्ने पत्रकार कार्डको दुरुपयोग पनि गरेका थिए । पत्रकार वीरेन्द्र रमण पनि यो कुरा स्वीकार्छन् ।

^{२७} अहिराजसँग २०७१ भदौ ३१ मा गरिएको कुराकानीमा उनले सैन्य भर्तीको सामग्री विज्ञापन नभएर सूचना हो भन्ने दाबी गरे । पैसा नलिइकन छापेकाले त्यसलाई विज्ञापन भन्न नमिल्ने उनको तर्क थियो ।

^{२८} रमणसँग २०६९ चैत ३० मा गरिएको टेलिफोन कुराकानी ।

^{२९} चन्द्रशेखरसँग २०६९ फागुन २३ मा गरिएको कुराकानी ।

रमण भन्छन्, "शाही कालमा जसरी सेनालाई पत्रकारको कार्ड बाँडेर दुस्प्रयोग गरियो त्यस्तै गरी पत्रकारको कार्डको दुस्प्रयोग मधेसका सशस्त्र समूहका नेताले गरे ।"^{३०}

मधेसका अधिकांश सशस्त्र समूहले प्रेस विज्ञापितलाई यस्तो अस्त्रका रूपमा प्रयोग गरे जसबाट उनीहरू शक्ति प्रदर्शन गर्थे र काम कारबाहीबारे प्रचार गर्थे । सरकारसँग वार्ताका लागि पनि उनीहरूले पत्रकारलाई माध्यम बनाउँथे । २०६५ पुस ३ मा मधेस मुक्ति टाइगर्सले सुनसरीको इटहरीस्थित नमस्ते एफएममा पत्रकार सम्मेलन गरेर तीन सदस्यीय वार्ता टोली सार्वजनिक गरेको घटना त्यसैको एउटा उदाहरण थियो । सशस्त्र समूहका नेताले सञ्चार माध्यमको कार्यालयलाई आफ्ना निम्ति सुरक्षित थलो ठान्नु आफैमा अनौठो थियो ।

पत्रकार र सशस्त्र समूहको सम्बन्ध बुझेर नै २०६८ सालमा गृह मन्त्रालयले पनि सशस्त्र समूहसँगको वार्ताका क्रममा मधेसका पत्रकारलाई पत्र आदानप्रदानका लागि प्रयोग गर्न खोजेको थियो । गृह मन्त्रालयले विशेष सुरक्षा कार्यक्रम (जुन मध्य मधेसमा केन्द्रित थियो) प्रभावकारी बनाउन शान्ति सुरक्षा व्यवस्थापन सचेतना अभियानमार्फत डेढ सय पत्रकारलाई सुराकीको रूपमा परिचालन गर्ने योजना नै बनायो ।^{३१}

तत्कालीन पत्रकार महासंघका सभापति धर्मेन्द्र भाले पत्रकारलाई सुराकीको रूपमा प्रयोग गर्ने कार्यको सार्वजनिक रूपमै विरोध गरे । पत्रकारसँग सम्बन्धित अन्य पेशागत संगठनले पनि सो कदमको व्यापक विरोध गरेपछि गृह मन्त्रालय पछि हट्यो । तर त्यसपछिका दिनमा पनि मधेसका सशस्त्र समूहलाई वार्तामा ल्याउन पत्रकारलाई पत्रवाहक भरियाको रूपमा परिचालन गर्ने काम भने रोकिएन । कतिपय पत्रकारले आकर्षक पैसाको लोभमा आफै काठमाडौंसम्म धाएर पत्रवाहक बन्न मन्त्रालयका पदाधिकारी र राजनीतिक दलका नेतालाई आग्रहसमेत गरे ।^{३२}

सशस्त्र संगठन हाँकिरहेका अधिकांश नेता पत्रकारसँग सम्बन्ध विस्तार गर्नुका धेरै फाइदा देख्छन् । पहिलो आफ्ना संगठनको समाचार धेरै छापिन्छ

^{३०} रमणसँग २०६९ चैत ३० मा गरिएको कुराकानी ।

^{३१} यसबारे थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस् http://enepalkhabar.blogspot.com/2009/10/blog-post_7037.html; http://madeshnews.blogspot.com/2009/11/blog-post_1431.html; <https://muktimarga.wordpress.com/2009/10/16/sanker-rijal/>; २०७० जेठ २० मा हेरिएको ।

^{३२} नाम उल्लेख नगर्ने सर्तमा धनुषाका एक पत्रकारसँग २०६९ चैत १९ गते गरिएको कुराकानी ।

जसले संगठनको प्रचारप्रसारमा सघाउ पुऱ्याउँछ । दोस्रो सुरक्षाकर्मीबाट हुने सम्भावित कारबाहीको सूचना पहिल्यै पत्रकारमार्फत चुहाउन सकिन्छ कि भन्ने पनि आशा हुन्छ । आफूलाई तराई जनतान्त्रिक मुक्ति मोर्चाका कमाण्डर बताउने राजन मुक्ति मिडियाको सहयोगबिना क्रान्ति सफल नै हुन नसक्ने ठोकुवा गर्छन् । उनी भन्छन्, "सशस्त्र समूहका निम्ति मिडिया भनेको परिपूरक शक्ति नै हो । हाम्रो कुरा मिडियाले नछापिदिने हो भने हाम्रो क्रान्ति जनतामाभू कसरी पुग्छ र ? हाम्रो आन्दोलनमा मैले स्थानीय मिडियाकर्मीबाट सक्दो सहयोग पाएँ ।"^{३३} राजन मुक्तिको कुराले मधेसका सशस्त्र समूहसँग मिडियाको सम्बन्ध बुझ्न मद्दत गर्दछ । जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चाका नेता राजीव भू आफूले गरेको फोनका भरमा मिडियाले समाचार प्रकाशन र प्रसारण गरेर सहयोग पुऱ्याएको बताउँछन् ।^{३४}

तर यस्तो अभ्यास लामो समय भने टिकेन । पत्रकार र सशस्त्र समूहबीच सम्बन्ध तीतो भएको पनि पाइन्छ । एउटा उदाहरणबारे चर्चा गरौँ । संयुक्त जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चाका प्रमुख कौटिल्य भनिने संजयप्रसाद गुप्ता हातहतियार तथा खरखजाना मुद्दामा २०६८ वैशाख १ मा पक्राउ परे । सरकारसँग वार्तामा रहेका बेला पक्राउ परेका उनले सरकारी वकिलसँग नेपाली भाषामा बयान दिन अस्वीकार गरे र वार्तामा रहेको नेता पक्रिएर थुन्नु वार्ताको सम्झौता विपरीत रहेको दाबी गरे । मलंगवा जेलमा रहँदा वार्तामा बस्नु अघि उनले नेपाल सरकार, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र नेपाल पत्रकार महासंघका नाममा पत्र लेख्दै प्रधानमन्त्रीले आफूसँग वार्ता नगरे आमरण अनसन बस्ने घोषणा गरे । स्थानीय मिडियाले त्यसलाई समाचार नबनाएका कारण त्यस समयमा उनको घोषणा जेलको पर्खाल नाघेर बाहिर आएन । त्यसैको रिसमा उनले २०६८ वैशाख ११ मा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई पत्र लेखेर आमरण अनसनको घोषणा स्थगित गरेको व्यहोरा अवगत गराए । सोही पत्रको तेस्रो नम्बर बुँदामा उनले विगतका अनसनमा स्थानीय पत्रकारमध्ये अधिकांशले आफूना पेशागत धर्म निर्वाह नगरेको गुनासो पनि पोखे ।^{३५}

सकेसम्म फकाएर नत्र धम्क्याएर भए पनि आफूना गतिविधिलाई स्थानीय मिडियामार्फत प्रचार र प्रसार गर्न सशस्त्र समूहले कुनै कसर बाँकी राखेनन् । सञ्चारमाध्यममा छाउन पाए समूहको प्रभाव बढ्ने कुरा बुभेकै कारण नयाँ

^{३३} राजन मुक्तिसँग २०६९ फागुन २ मा गरिएको कुराकानी ।

^{३४} भूसँग २०६९ चैत १ मा गरिएको कुराकानी ।

^{३५} कौटिल्यसँग २०६९ चैतमा गरिएको कुराकानी ।

खुलेका वा पुराना सशस्त्र समूहले सञ्चारमाध्यममा आफ्ना उपस्थिति र प्रभाव बढाउने प्रयत्न गरिरहे । मधेस घुमेर फर्केपछि पत्रकार महासंघका तत्कालीन सभापति विष्णु निष्ठुरीले पनि यही अनुभव गरेको समय साप्ताहिकमा प्रकाशित गोविन्द परियारको रिपोर्टमा उल्लेख छ (परियार २०६३ : ३७) ।

पहिलो संविधानसभा चुनाव (२०६४ चैत २८) को मुखैमा अर्थात् चैत २५ र २६ मा केही सशस्त्र समूहले विभिन्न ठाउँमा बम विस्फोट, कर्मचारी अपहरण र हत्या गरेको कुरा धनुषा र सप्तरीका सञ्चारकर्मीलाई फोन गरेर टिपाएका थिए । राजविराजका सञ्चारकर्मी श्यामसुन्दर यादवका अनुसार केही टिभी च्यानलले ती समाचारलाई जस्ताको त्यस्तै प्रसारण गरे पनि धेरैजसो सञ्चारमाध्यमले यो जानाजान फैलाइएको भुट हो भन्ने थाहा पाए । अनि ती समाचार प्रकाशन प्रसारण गरेनन् ।^{३६} यसरी सशस्त्र समूहको प्रचार अस्त्र बिस्तारै मधेसको सञ्चारमाध्यममा पातलो हुन थाल्यो । सञ्चारकर्मीलाई नै धम्क्याउने क्रियाकलापमा आएको वृद्धिले सशस्त्र समूह राजनीतिक शक्ति होइनन्, उनीहरू हिंसाको आवरणमा आफ्ना स्वार्थ पूरा गर्न आएका हुन् भन्ने तथ्य पत्रकारले बुझ्दै गएपछि त्यसको क्रम रोकियो ।

सशस्त्र हिंसाको मिडिया कभरेज

मूलतः मिडियाको विषयवस्तुलाई त्यसमा कार्यरत पत्रकार वा प्रकाशकको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक पृष्ठभूमिले प्रभावित गरिरहेको हुन्छ । यहाँ पनि पत्रकारहरूको सम्बन्धले विषयवस्तुमा कसरी प्रभाव पारेको छ भनी हेर्न खोजिएको छ । साथै, मध्य मधेसको पत्रकारितामा सशस्त्र हिंसाको प्रभाव हेर्न त्यहाँका मिडियामा कस्ता सामग्री छापिन्छन् भनेर हेर्नु जरूरी छ । त्यसैले यस खण्डमा मध्य मधेसका मिडियाले सशस्त्र हिंसालाई कसरी प्रस्तुत गरेको छ भन्ने लेखाजोखा गरिएको छ । अधिल्लो भागमा यहाँका मिडियाको प्रस्तुतिको सामान्य प्रवृत्तिबारे वर्णन छ भने आखिरी भागमा तीन जिल्लाका दैनिक पत्रिकाको अन्तर्वस्तुको विश्लेषणसमेत गरिएको छ ।

अन्यौलमा मिडिया

सुरूआती वर्षमा मधेसका सशस्त्र समूह राजनीतिक हुन् कि हिंसात्मक हुन् भन्नेमा मधेसका मिडिया लामो समय अन्यौलमा रहे । नेपाल पत्रकार महासंघ पर्साका

^{३६} यादवसँग २०६९ माघ ४ मा गरिएको कुराकानी ।

सभापति केसी लामिछाने पनि त्यस तथ्यलाई स्वीकार्छन् ।^{३७} सोही अन्याूलको फाइदा उठाउँदै सशस्त्र समूहले नियोजित रूपमा स्थानीय मिडियाको दुरुपयोग गरेको दाबी लामिछानेको छ । पहिलो मधेस आन्दोलन (२०६३) पछि मधेसी जनतामा राज्यले नीति निर्माण र निर्णय तहमा उचित स्थान नदिएको, भाषा, संस्कार र जातीय पहिचानको सम्मान नगरेको भन्ने भावना प्रबल भयो । यस्तो भावनाबाट पत्रकार पनि अछुतो थिएनन् । जनकपुरका साहित्यकार राजेन्द्र विमलका अनुसार बन्दुकको बलमा माओवादीले असम्भवलाई सम्भव तुल्याएको देखेर मधेसका सशस्त्र समूह पनि हौसिएका हुन् ।^{३८} उनी भन्छन्, “अब मधेसका सशस्त्र समूहले पनि अधिकारको लडाइँलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउँछन् भन्ने धेरैलाई लागेको थियो ।” उनको भनाइबाट सुरुसुरुमा मधेसका बुद्धिजीवी र मिडिया सशस्त्र समूहप्रति केही सकारात्मक नै भएको बुझ्न गाह्रो पर्दैन । उनी थप्छन् :

सुरूका दिनमा मधेसका छापामाध्यमले सशस्त्र समूहको समाचारलाई प्राथमिकता दिन्थे । ती समूहका नेताको अन्तर्वार्ता छाप्थे । सशस्त्र समूह व्यक्ति हत्या, फिरौती संकलन, अपहरणमा लागिस्क्दा पनि मधेसका मिडियाले उनीहरूको विरोध गरेर समाचार लेख्ने हिम्मत गरेका थिएनन् । जब मिडियामाथि नै सशस्त्र समूहको आक्रमण सुरु भयो अनि बल्ल मिडियाले उनीहरूको विरोध गरे । त्यसैले २०६५ सालसम्म र पछि मधेसका मिडियाले सशस्त्र समूहलाई गर्ने व्यवहारमा स्पष्ट भिन्नता अनुभव गर्न सकिन्छ ।

सशस्त्र समूहसँग सम्बन्ध स्थापित गर्न सके सूचनाको राम्रो स्रोत स्थापित हुन्छ भन्ने लोभले पनि धेरै पत्रकारलाई त्यति बेला सशस्त्र समूहसँग नजिक्यायो । त्यस बेला सशस्त्र समूहसँगको चिनजान सामाजिक प्रतिष्ठाको विषय बन्यो । त्यसैले पनि धेरै पत्रकार सशस्त्र समूहसँग सम्पर्कमा बस्नलाई हौसिएको स्थानीय अगुवा पत्रकार नै बताउँछन् । त्यो प्रवृत्तिको प्रभाव समाचारको विषयवस्तु छनोट र प्रस्तुतीकरणमा पनि देखियो । सशस्त्र समूहले जारी गरेको प्रेस विज्ञप्ति वा फोनबाट टिपाइदिएको सूचनामा मात्रै भर पर्ने र त्यसको सत्यता परीक्षण नगर्ने प्रवृत्तिले पत्रकारिताको भूमिकालाई संशयपूर्ण बनायो । अध्ययन अवधिमा प्रकाशित समाचारले पनि त्यसलाई पुष्टि गर्छ । पत्रकार र सशस्त्र समूहको सम्बन्धबारे विश्लेषण गर्दै तुलानारायण साह लेख्छन् :

^{३७} लामिछानेसँग २०६९ माघ १ मा गरिएको कुराकानी ।

^{३८} विमलसँग २०६९ माघ ३ मा गरिएको कुराकानी ।

यहाँ (मिथिला क्षेत्रमा) सशस्त्र समूहसँगको सम्पर्कका कारण मात्र ती समूहहरूको समाचार पाउन सकिने र त्यस्तो समाचारको स्थानीय एवं केन्द्रीय दुवैस्तरमा महत्त्व हुने भएकाले सुरुसुरुमा यस भेगका पत्रकारहरू सशस्त्र समूहसँग सम्बन्ध राख्न लालायित हुन्थे । ती समूहहरूसँग नजिक भएका पत्रकारहरूको सामाजिक महत्त्व पनि बढेको थियो । त्यसको कारण चाहिँ कुनै व्यक्तिको अपहरण अथवा धम्की आयो भने त्यस्ता खाले पत्रकारहरू मध्यस्थता गर्नमा समेत संलग्न हुन्थे । त्यसकारण पनि सुरुसुरुमा धेरै पत्रकारहरूले सशस्त्र समूहसँग सम्बन्ध बढाउन खोजे । तर, मध्यस्थता गर्दा वा सम्बन्ध भइसकेपछि उनीहरूको रूचिअनुसारको कुनै समाचार नछापिदिँदा वा उनीहरूको विरुद्धमा समाचार छापिँदा धम्की खानेमा पनि तिनी पत्रकारहरू पर्न थाले (साह २०६७ : २८०) ।

सशस्त्र समूहले आफ्नो प्रभुत्व देखाउन मधेसमा बन्दका कार्यक्रमलाई ठूलो हतियारका रूपमा उपयोग गरे । भूमिगत रहेका सशस्त्र समूहका कार्यकर्ता सडकमा आउनु सजिलो कुरा थिएन । त्यसैले तिनीहरू विज्ञप्ति जारी गर्थे, त्यसलाई स्थानीय सञ्चारमाध्यमले समाचार बनाउँथे र त्यसैका आधारमा घोषित बन्दहरू सफल हुन्थे । त्यति बेला आयोजक समूहका कोही कार्यकर्ता सडकमा नउत्रिए पनि सशस्त्र समूहको बन्द सफल हुन्थ्यो । धनुषाबाट प्रकाशित जनकपुर टुडेका सम्पादक वृजकुमार यादव त्यसो हुनुमा सञ्चारमाध्यमकै समाचारको भूमिका भएको बताउँछन् । उनी भन्छन्, "सुरुसुरुमा सञ्चारकर्मीले सशस्त्र समूहको कार्यक्रम अगावै समाचार छाप्थे तर पछि भने घोषित भनिएका कार्यक्रम सम्पन्न भइसकेपछि मात्रै समाचार छाप्न थाले ।"^{३९}

हिंसाको प्रभाव तीव्र गतिमा विस्तार भएका बेला सीमित स्रोत साधनबीच चलेका अखबारले सत्य र असत्यको भेद छुट्ट्याउन वा समाचारको सामाजिक प्रभाव कस्तो हुन्छ भनेर सोच्नसम्म भ्याएनन् । कतिपय पत्रिकाले त चन्दा नदिएकाले सशस्त्र समूहले फलानाको घरमा बम विस्फोट गर्ने धम्की दिएका छन् भन्ने प्रकृतिका समाचार पनि प्रकाशन गरे । हिंसात्मक समूहको सदस्य हुँ भन्दै फोन गरेर दिएको दाबीलाई मात्रै आधार मानिएको एउटा समाचारमा यस्तो लेखिएको छ, "पहिलो पटक नाम सार्वजनिक भएको तराई बागी संगठनका एकजना प्रमुख व्यक्ति भएको दाबी गर्नेले टेलिफोनमा दिएको जानकारीअनुसार गैर तराई मूलका व्यक्तिले आठ दिनभित्र तराई खाली नगरे उनीहरूको घरमा बम विस्फोट गराउने धम्की दिएका छन्" (जनकपुर टुडे २०६४क) ।

^{३९} यादवसँग २०६९ माघ ३ मा गरिएको कुराकानी ।

समाचारको विश्वसनीयता

स्रोत नखुलाइकन सशस्त्र समूहको समाचार लेख्नु, विज्ञप्तिलाई हुबहु छापु मधेसका छापामाध्यमका निम्ति सामान्य विषय रहयो । त्यस्तै सशस्त्र हिंसाजन्य समाचारमा प्रहरी र प्रशासनका आधिकारिक व्यक्तिको धारणा राख्नु धेरैले आवश्यक नै ठानेनन् । जस्तो कि, २०६४ जेठ ११ मा जनकपुर टुडैले 'सर्लाहीको हरिऔनमा बम विस्फोट, कम्तीमा एक दर्जन घाइते, एकको अवस्था गम्भीर' शीर्षकको समाचार प्राथमिकताका साथ छापेको छ । उक्त समाचारको अन्तमा भने उक्त घटनाको जिम्मेवारी तराई आर्मी र तराई बागीले लिएको उल्लेख छ । तर त्यसको आधार भने खुलाइएको छैन । सो विस्फोटबारे सुरक्षा निकायका अधिकारीको भनाइ नै राखिएको थिएन ।

हिंसात्मक सशस्त्र समूहले टेलिफोन गरेको भरमा समाचार तयार पार्नु मधेसका पत्रकारका निम्ति सामान्य विषय थियो । त्यस्ता सशस्त्र समूहले सैन्य तालिम गरेको, सैन्य टोली निर्माण गरेको समाचार पनि उनीहरूले पर्याप्त आधारबिना नै प्रकाशन गरेको देखिन्छ । २०६४ जेठ ११ मा जनकपुर टुडैले 'महोत्तरीमा मोर्चाको सैनिक कम्पनी' शीर्षक दिएर तराई मुक्ति मोर्चा ज्वाला समूहले सैन्य कम्पनी निर्माण गरेको कुरा लेखेको छ । उक्त समाचारमा लेखिएको छ, "समूहका केन्द्रीय सदस्य राजन मुक्तिले महोत्तरी जिल्लाको सीमावर्ती एक स्थानमा डेढसय सैनिक रहेको सैन्य कम्पनी स्थापना गरिएको बताएका छन् । साका विद्रोहीको कमाण्डमा रहने उक्त कम्पनीका ग्रुप कमाण्डरमा तराई जनजागरण संघर्षशील मोर्चा (कम्युनिष्ट पार्टी) विजेन्द्र, शिवा, देवराज, अर्जुन, सविच, विशु, करण, साका रहेको बताइएको छ" (जनकपुर टुडे २०६४ख) ।

हिंसात्मक समूहको गतिविधिबाट सञ्चारमाध्यमले खेप्नुपरेको व्यावहारिक समस्याको विषयमा धेरैजसो पत्रिका मौन देखिन्छन् । तर २०६४ जेठ ११ को जनकपुर टुडैले 'बम विस्फोट' शीर्षकमा सम्पादकीय नै लेखेर सशस्त्र समूहका कारण सिर्जित व्यावहारिक कठिनाइ उजागर गरेको छ । एउटै घटनालाई कसरी सशस्त्र समूहले जिम्मा लिन्छन् र पत्रकारलाई समाचार लेख्न किन गाह्रो हुन्छ भन्ने तथ्य बुझाउन उक्त सम्पादकीय पर्याप्त छ । जसमा लेखिएको छ :

जानकी चोकमा विस्फोट भएको एउटा बमको जिम्मेवारी तीन ओटा सशस्त्र समूहले लिएका छन् । बम फुट्यो एउटा । फोड्ने तीन समूह । जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (गोइत) र ज्वाला समूहले त जिम्मेवारी लिएकै थियो । हिजो मात्र नाम सुनिएको अर्को पक्ष तराई बागीले पनि उक्त विस्फोट गराएको दाबी गरेको छ । यसबाट के प्रस्ट हुन्छ

भने उनीहरू आफैले कुनै काम गर्नुभन्दा पनि अन्य कसैले गरेको कामको जिम्मेवारी लिएर चर्चामा आउँछन् । मोर्चा, ज्वाला र बागी तीनैको दाबी भरपर्दो देखिँदैन । तीनमध्ये दुई ओटा समूहले शतप्रतिशत भुटो दाबी गरेका छन् (जनकपुर टुडे २०६४ग) ।

एउटा घटनामा विभिन्न समूहले जिम्मा लिएपछि ती सबै समूहको नाम पत्रिकामा छापेर पत्रकारले धर्म निर्वाह गरे । पत्रकार महासंघ धनुषाका पूर्व सभापति उमेश साह हिंसाको जिम्मेवारी लिने सशस्त्र समूहको नाम राख्नु सञ्चारमाध्यमको कर्तव्य भएको बताउँछन् । उनी प्रश्न गर्छन्, "हिंसा चुलिएको बेला समाचारको सत्यता जाँच गर्न क्रस चेक कसरी गर्ने ?"^{४०}

मधेसका कतिपय बुद्धिजीवीका अनुसार केही सशस्त्र समूह अस्तित्वमा नै छैनन् तर मिडियामा उपस्थिति जनाएको भरमा आतंक फैलाउन ती सफल छन् । मुलुकका विभिन्न भागमा क्रियाशील सशस्त्र समूह, संगठन, तथा मोर्चाको सम्बन्धमा गृह मन्त्रालयले तयार पारेको विस्तृत अध्ययन प्रतिवेदन २०६६ मा अपराध सुरक्षा 'कभी भि नेपाल' अर्थात् 'आस्क नेपाल' नामक संगठनको नाम छैन । तर उक्त समूह स्थापना भएदेखि संगठन विस्तार गरेको, सेना निर्माण गरेको आदि समाचार जनकपुर टुडेले प्रथम पृष्ठमा प्रकाशन गरेको छ । २०६४ जेठ २५ को अंकमा जनकपुर टुडेले 'अर्को सशस्त्र संगठन आस्कको स्थापना, पाँचसय लडाकु दस्ता तालिमरत' शीर्षकमा समाचार छापेको छ (जनकपुर टुडे २०६४घ) । त्यसैको तीन दिनपछि अर्थात् २८ जेठको अंकमा जनकपुर टुडेले प्रथम पृष्ठमा नै 'सिरहामा पनि आस्क' शीर्षकमा समाचार छापेको छ (जनकपुर टुडे २०६४ड) । यी दुवै समाचारमा नयाँ संगठन खुलेको विश्वास गर्न सकिने पर्याप्त प्रमाण समेटिएका छैनन् । न समाचारको स्रोत खुलाइएको छ न कुनै प्रामाणिक तथ्य नै समेटिएको छ । अनौठो त के छ भने उक्त संगठनले जारी गरेको विज्ञप्तिकै आधारमा उसको भन्डा कस्तो रंगको रहनेछ भन्नेदेखि लिएर उक्त समूहले भारतको अज्ञात स्थलमा नौ महिने सेना निर्माणको तालिम गरिरहेको विवरण समाचारमा उल्लेख छ । सोही समूह बारेको दोस्रो समाचारमा भने उक्त संगठनले सिरहामा आफ्नो संगठन विस्तार गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । तर त्यसको पर्याप्त प्रमाण र आधार समाचारमा उल्लेख छैन ।

^{४०} उमेश साहसँग २०६९ माघ २ मा गरिएको कुराकानी ।

अज्ञात स्थलबाट विज्ञप्ति जारी गरेका भरमा समाचार लेख्नु मधेसका पत्रकारका निम्ति त्यति बेला सामान्य थियो । संगठन साच्चै निर्माण भएको हो कि होइन, अथवा त्यसका केही प्रमाण छन् कि छैनन् भन्ने नै नखोजी सशस्त्र संगठन निर्माण भएको, उक्त संगठन विस्तार भएको भन्ने व्यहोराका समाचार छापिएका कैयन् उदाहरण छन् । २०६५ जेठ २ मा राजविराज दैनिकले 'संघर्षशील मोर्चा गठन' शीर्षकमा समाचार छापेको छ । सप्तरी र सिरहाको एक अज्ञात स्थलमा तराई जनजागरण संघर्षशील मोर्चा (कम्युनिष्ट पार्टी) गठनबारेको एक समाचारमा उक्त संगठनमा को को व्यक्ति आबद्ध थिए भन्ने उल्लेख छ (राजविराज दैनिक २०६५) । तर संगठनमा आबद्ध व्यक्ति साँच्चिकै छन् कि छैनन्, छन् भने तिनीहरू कुन पृष्ठभूमिका हुन् भन्ने कुनै तथ्य समाचारमा उल्लेख छैन । विज्ञप्तिमा उल्लिखित सूचनाको भरमा मात्रै प्रथम पृष्ठमा उक्त समाचार महत्त्वका साथ छापिएको छ । सो संगठन गठन भएको समाचार जनकपुर टुडेले २०६५ जेठ ३ को अंकमा प्रथम पृष्ठमा नै 'मधेसमा नयाँ सशस्त्र संगठनको गठन' शीर्षकमा छापेको छ (जनकपुर टुडे २०६५) । यसले पनि राजविराज दैनिकले जस्तै विज्ञप्तिमा मात्रै भर परेर संगठन निर्माण भएको र त्यसमा फलाना फलाना व्यक्ति आबद्ध रहेको भन्ने मात्रै उल्लेख गरेको छ ।

सशस्त्र समूहका नेताले दिएको टेलिफोन सूचना वा तिनले जारी गरेको विज्ञप्तिकै मात्र भर पर्ने तर त्यसको दोहोरो परीक्षण नगर्ने शैलीले मधेसका धेरै पत्रकारको विश्वसनीयतालाई कमजोर बनायो । यस्तो अभ्यासले गर्दा कहिलेकाहीँ अधिल्लो दिन छापेको समाचारलाई भोलिपल्ट आफैले खण्डन गर्नुपर्ने अवस्था पनि निम्तिएको देखिन्छ । जस्तो कि, २०६३ जेठ १२ मा जनकपुर टुडेले प्रथम पृष्ठमा महत्त्वका साथ 'राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीका सिरहा जिल्ला अध्यक्षको हत्या' भन्ने समाचार छापेको छ र सोही समाचारको एक छेउमा 'दुवै मोर्चाद्वारा हत्या अस्वीकार' शीर्षकमा सशस्त्र समूहको भनाइलाई महत्त्व दिएर छापेको छ । उक्त समाचारमा हत्याको जिम्मेवारी ज्वाला सिंह समूहले नलिएको तथ्य खुलाइएको छ जसको स्रोत सोही समूहले जारी गरेको विज्ञप्ति थियो ।^{११} सो समाचार प्रकाशित गरेकै भोलिपल्ट अर्थात् जेठ १३ मा जनकपुर टुडेले प्रथम पृष्ठमा 'यादवको हत्याको जिम्मेवारी' शीर्षकमा समाचार छापेको छ (जनकपुर टुडे २०६३ख) ।

^{११} उक्त समाचारमा लेखिएको छ, "सो घटनासम्बन्धमा जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा ज्वाला सिंह समूहका जिल्ला इन्चार्ज तुफान सिंह विद्रोहीले मोर्चाको संलग्नता नरहेको बताए । जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा गोइत समूहका सिरहा एरिया नं. २ का इन्चार्ज स्वामीले कुनै पनि मधेसीको हत्या गर्ने पार्टीको नीति नरहेकाले उक्त हत्यामा आफ्नो संलग्नता नरहेको बताए" (जनकपुर टुडे २०६३क : १) ।

उक्त समाचारमा जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (गोइत) ले यादवको हत्या गरेको उल्लेख गरिएको छ । पूर्वी इन्चार्ज प्रतीक कर्णको आदेशमा जिल्ला सेक्रेटरी अमिताभको नेतृत्वमा गएको टोलीले यादवको हत्या गरेको सो मोर्चाका दुई नं. एरिया इन्चार्ज स्वामीले जानकारी गराएको समाचारमा उल्लेख छ । अधिल्लो समाचारमा उनै स्वामीले आफ्ना पार्टीको कुनै मधेसीको हत्या गर्ने नीति नरहेको बताएका छन् भने भोलिपल्टैको समाचारमा उनले आफ्नो पार्टीले हत्या गरेको दाबी गरेका छन् । यो तथ्यले सशस्त्र समूहका नेताको भनाइलाई मात्रै आधार मानेर छापिएका समाचार ती समूहका नेताको बोली बदलिएसँगै खण्डन गर्नुपर्ने अवस्था कसरी निम्तिन्छ भनेर बुझाउँछ ।

मध्य मधेसको पत्रकारितामा अर्को एउटा अनौठो समानता देखिन्छ । त्यो हो, हिंसात्मक गतिविधिसँग सम्बन्धित समाचारमा प्रहरी प्रशासनको भनाइ नराख्ने प्रवृत्ति । यस्तो किन भयो त ? पत्रकार चन्द्रकिशोर यसलाई 'अल्ल्ही पत्रकारिता'को उपज ठान्छन् ।^{४२} तर जिल्लामा कार्यरत पत्रकार भने यसलाई स्वीकार्न तयार छैनन् । महोत्तरीका पत्रकार राकेशप्रसाद चौधरीका अनुसार सशस्त्र हिंसाकालमा पत्रकार भनिएकाले नै प्रहरी प्रशासनको सुराकीको रूपमा काम गर्ने प्रवृत्ति केही जिल्लामा थियो ।^{४३} त्यस्ता पत्रकारले प्रहरीसँगको आफ्नो अवैध सम्बन्ध ढाकछोप गर्न समाचारमा प्रहरी प्रशासनको भनाइ राख्न जरूरी ठानेनन् । त्यस्तै सशस्त्र समूहको गतिविधिका प्रत्येक समाचारमा प्रहरी प्रशासनको धारणा बुझ्ने प्रयासले पत्रकारकै जोखिम बढाउने खतरा थियो । किनकि केही जिल्लामा वरिष्ठ प्रहरी पनि पत्रकार र सशस्त्र समूहको मिलेमतो छ भन्ने विश्वास गर्थे । त्यसैले ती सबै जोखिम मोल्नुभन्दा जे सूचना पायो त्यसैलाई समाचार बनाउने प्रवृत्ति बढी देखियो ।

केही पत्रकारले सशस्त्र समूहसँग सम्बन्ध विस्तार गरेर आफूलाई सुरक्षित गर्नका निम्ति तिनको समाचार बढाइचढाई वा सशस्त्र समूहका नेताको भनाइलाई नै समाचारको जामा पहिराएर छापे । तर सशस्त्र हिंसात्मक समूहको विभाजनपछि र तिनबाट पत्रकारले नै धम्की बेहोर्न थालेपछि समाचारलाई जस्ताको तस्तै छापेर आफूलाई सुरक्षित अनुभव गरे । कतिसम्म भने केही सशस्त्र समूहका नेता त फोन नै गरेर आफ्ना समूहको समाचार किन नछापेको भनेर धम्क्याउँथे । रौतहटका पत्रकार फणी महत त्यति बेलाको समयलाई यसरी सम्झन्छन् :

^{४२} चन्द्रकिशोरसँग २०६९ चैत ७ मा गरिएको कुराकानी ।

^{४३} चौधरीसँग २०६८ चैत १८ मा गरिएको कुराकानी ।

हिसात्मक समूहको धम्की पत्रकारको लागि सामान्य कुरा भइसकेको थियो । रौतहटमा सबैभन्दा धेरै प्रभाव मिस्टर जोन भनिने कौशल सहनीको थियो । तिनले प्रायः पत्रकारलाई धम्की दिन्थे । हामीले बम पड्काइसक्यौं, त्यसको समाचार किन नबनाएको भन्दै फोन गरेर थर्काउँथे र धम्कीपछि पत्रकारहरूले सशस्त्र समूहका गतिविधिबारे समाचार लेख्न बाध्य हुन्थे ।^{४४}

मिडियाकै समाचार कभरेज शैलीका कारण सशस्त्र समूह बलियो भए भन्नेमा जिल्लाका प्रहरी प्रशासनका उच्च अधिकारी पनि विश्वास गर्छन् । पत्रकार र सशस्त्र समूहको मिलेमतोले आफूहरू दिक्क भएको सर्लाहीमा लामो समय काम गरेका एक उच्च प्रहरी अधिकारी नाम उल्लेख नगर्ने सर्तमा बताउँछन् । भन्छन्, "पत्रकार पत्राउ गर्दा मिडिया विरोधी हुने डर, नगर्दा सशस्त्र समूहको मनोबल बढ्ने खतरा ।"^{४५} सशस्त्र समूहका गतिविधिका समाचारले त्यस्ता समूहका कार्यकर्ताको मनोबल बढ्ने प्रहरी अधिकारीको बुझाइ छ । जस्तो कि पर्साका तत्कालीन प्रहरी उपरीक्षक जयबहादुर चन्दले २०६४ जेठ २९ मा पत्रकार सम्मेलन नै गरेर भय त्रासको वातावरण सिर्जना हुने खालको समाचार नलेख्न आग्रह गरेका थिए । कुनै पनि आपराधिक घटनाको समाचार सम्प्रेषण गर्दा अपराधीको मनोबल उच्च हुने खालको समाचारले अपराधका घटना वृद्धि हुनुका साथै सर्वसाधारणमा भय त्रास सिर्जना हुने भएकाले त्यस्ता समाचारको संवेदनशीलता बुझेर लेख्नु अहिलेको आवश्यकता हो भन्ने उनको तर्क थियो (प्रतीक २०६४) । सशस्त्र समूहको मिडिया कभरेज शैलीबाट मधेसका मिडियाले आफ्ना साख गुमाएको जनकपुर टुडेका सम्पादक वृजकुमार यादव बताउँछन् । उनको तर्क मान्ने हो भने सशस्त्र समूहको हिसाको जगजगी भएका बेला गुमेको सञ्चारमाध्यमको साख अझै फर्केको छैन ।^{४६}

सशस्त्र हिसा : प्रस्तुतीकरण र प्रवृत्ति

अध्ययन अवधिमा समेटिएका तीन दैनिक पत्रिकाको प्रथम पृष्ठका अधिकांश समाचार हिसासँग प्रत्यक्ष वा परोक्ष जोडिएका छन् र त्यस्ता समाचारले प्राथमिकता पनि पाएका छन् । समाचारको स्रोतलाई उल्लेख नगर्नु, अधिकांश हिसाजन्य घटनामा प्रहरी, प्रशासनको भनाइ नराख्नु, तथ्यको दोहोरो परीक्षण

^{४४} महतसँग २०६९ चैत २ मा गरिएको कुराकानी ।

^{४५} ती प्रहरी अधिकारीसँग २०७० वैशाख २ मा गरिएको कुराकानी ।

^{४६} यादवसँग २०६९ माघ ३ मा गरिएको कुराकानी ।

नगर्नु जस्ता समस्या सबैमा समान देखिन्छ । सशस्त्र समूहले जारी गरेको विज्ञप्तिलाई मात्रै सत्यको अन्तिम आधार मान्नु र समाचार प्रकाशन गर्नु पनि तीन ओटै पत्रिका बीचको एउटा अर्को मिल्दो तथ्य हो ।

हिंसात्मक समूहका अतिरिक्त तीनै ओटा पत्रिकाले राजनीतिक समाचारलाई अधिक स्थान दिएका छन् । जनजीविकाका सरोकार, गरिबी, स्वास्थ्य र शिक्षा क्षेत्रमा देखापरेका समस्या एवं स्थानीय निकायमा हुने अनियमितता जस्ता विषयहरूले अखबारमा पर्याप्त स्थान पाएको देखिएन । स्थान पाएका त्यस्ता केही समाचार पनि पत्रकार आफैले खोजी गरेको नभई, सरकारी निकायले नै गरेका खोज र अनुसन्धानपछि सार्वजनिक गरेका विवरणमा आधारित छन् ।

सशस्त्र समूहसँग जोडिएका समाचारले प्रथम पृष्ठमा पाएको प्राथमिकताले मध्य मधेसका स्थानीय छापामाध्यम हिंसाजन्य समाचारलाई बिकाउ समाचारको रूपमा लिन्छन् भनेर बुझ्न सकिन्छ । असन्तुलित समाचार, अपुष्ट र अपूर्ण घटनाको विवरण मध्य मधेसको पत्रकारिताको स्वरूप र प्रवृत्ति हो भनेर भन्न अप्ठ्यारो मान्नु पर्ने देखिँदैन ।

सशस्त्र हिंसात्मक समूहले गरेका विभिन्न हिंसात्मक घटना, प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा हिंसाजन्य क्रियाकलाप र सशस्त्र समूहको हिंसात्मक भूमिकासँग जोडिएका समाचार स्थानीय छापा माध्यममा प्राथमिकताका साथ छापिएको छ । त्यस्तै हिंसाको विस्तार गर्न सघाउ पुग्ने खालका बनाइ, सार्वजनिक वक्तव्य, हिंसाबाटै समस्याको समाधान गर्न सकिन्छ भन्ने सन्देश बोकेका सशस्त्र समूहको प्रेस विज्ञप्तिलाई पनि छापा माध्यमले पर्याप्त स्थान दिएको देखियो ।

तालिका १ : मध्य मधेसका छापामा प्रकाशित हिंसा बारेका समाचार

शीर्षक	२०६४ जेठ	२०६५ जेठ
जम्मा समाचार	६८८	६२६
हिंसाजन्य समाचार	१६७	१४१
हिंसाजन्य समाचार प्रतिशतमा	२४.२७	२२.५२

तालिका १ ले मध्य मधेसका छापामाध्यममा २०६४ र २०६५ सालको जेठ महिनामा प्रथम पृष्ठमा प्रकाशित समाचार अध्ययन गर्दा हिंसाजन्य समाचारले निकै प्राथमिकता पाएको देखाउँछ । अध्ययनमा समेटिएका तीन जिल्लाका तीन दैनिक पत्रिकामा २०६४ जेठ महिनामा १६७ अर्थात् २४.२७ प्रतिशत र २०६५ जेठ महिनामा १४१ अर्थात् २२.५२ प्रतिशत हिंसाजन्य समाचार छन् ।

तालिका २ : केही सशस्त्र समूह र तीबारे प्रकाशित समाचार संख्या

सशस्त्र समूह	२०६४ जेठ	२०६५ जेठ
अखिल तराई मुक्ति मोर्चा (गोइत)	३१	४
तजमुमो (ज्वाला सिंह)	३६	१८
मधेसी मुक्ति टाइगर्स	२१	२
तराई आर्मी	२	३
अज्ञात	४३	६०
अन्य	३७	६१

नोट : एउटै समाचारमा एकभन्दा धेरै समूहको काम कारबाही बारेमा उल्लेख भएको अवस्थामा एउटै समाचारलाई एक पटकभन्दा बढी गणना गरिएको छ ।

सशस्त्र समूहको शक्ति, प्रभाव र उसको सञ्चार माध्यमसँगको सम्बन्ध कस्तो छ भनेर बुझ्नका निम्ति उक्त समूहका बारेमा कतिको संख्यामा समाचार प्रकाशित भएका छन् भन्नेले पनि अर्थ राख्छ । अध्ययन अवधिमा संख्यात्मक रूपमा प्रभावशाली र संगठनात्मक रूपमा ठूलो रहेको सशस्त्र समूहको समाचार नै सबैभन्दा धेरै प्रकाशित भएको देखिन्छ । मधेसको पहिलो सशस्त्र समूहको रूपमा रहेको गोइत नेतृत्वको अखिल तराई मुक्ति मोर्चाभन्दा ज्वाला सिंह समूहसँग सम्बन्धित समाचारको संख्या धेरै छ (हेर्नुहोस् तालिका २) । पत्रकारिता पृष्ठभूमि भएकै कारण पनि ज्वाला सिंह समूहको समाचार अन्यको भन्दा धेरै प्रकाशित भएको हुनसक्छ । पहिलो वर्ष समाचार कभरेजमा दोस्रो संख्यामा रहेको गोइत समूहको बारेमा २०६५ सालमा अत्यन्तै थोरै मात्र समाचार कभरेज भएको छ । किनकि निरन्तर विभाजनको शिकार भेलेको गोइत समूह २०६५ सालमा संगठनात्मक र कारबाही दुवै हिसाबले कमजोर रहेको थियो । २०६४ सालमा २१ ओटा समाचार कभरेज भएको मधेसी मुक्ति टाइगर्सबारे २०६५ सालमा दुई ओटा मात्रै समाचार छापिएका छन् ।

त्यस्तै उल्लेख्य संख्यामा अज्ञात समूहसँग सम्बन्धित समाचारको कभरेजले हिंसा मच्चाउने तर त्यस्ता समूहको पहिचान नखुल्ने हिंसाको प्रवृत्तिलाई देखाउँछ । यसका साथै पत्रकारले हिंसा मच्चाउने समूहको पहिचानमा उल्लेख्य मेहनत गर्न नसकेको पनि यसले संकेत गर्छ । पहिचान खुल्न नसकेको भनिएका सशस्त्र समूहसँग सम्बन्धित समाचारको संख्या २०६४ भन्दा २०६५ सालमा बढेको देखिन्छ । यसका पछाडि सशस्त्र समूहको संख्यात्मक विस्तार जिम्मेवार छ । त्यस्तै एकाधका संख्यामा रहेका हिंसात्मक समूहलाई अन्यमा राखेर हेर्ने प्रयास गरिएको छ । हिंसात्मक समूहको संख्या २०६४ भन्दा २०६५ सालमा धेरै

बढी छ । त्यसको प्रभाव अन्यमा परेको छ । २०६४ सालमा ३७ को संख्यामा रहेको कभरेज २०६५ मा भन्डै दोब्बर अर्थात् ६९ पुगेको छ ।

तालिका ३ : सशस्त्र हिंसाका कस्ता समाचार

घटनाको प्रकृति	२०६४ जेठ	२०६५ जेठ	जम्मा
बम विस्फोट	१७	११	२८
अपहरण	२७	३२	५९
लुटपाट/डकैती	११	१२	२३
सशस्त्र समूहको विचार, धारणा, धम्की, घोषणा, संगठन विस्तार र अन्य	१७	३०	४७
गोली प्रहार	१४	१४	२८
प्रहरी कारबाही, पक्राउ, आत्मसमर्पण, दोहोरो भिडन्त	३०	२०	५०
सशस्त्र हिंसाको प्रतिक्रिया	९	१४	२३
अन्य (हत्या, जग्गा कब्जा, घाइते)	२६	५८	८४

नोट : एउटै समाचारमा धेरैखालका घटना समावेश भएको खण्डमा त्यसलाई समाचारमा उल्लेख भएअनुसार सबै खालका घटनामा गणना गरिएको छ ।

सशस्त्र हिंसाले मधेसको सामाजिक जीवन तहसनहस पार्‍यो । अपहरण, धम्की, चन्दा असुली जस्ता घटनाको वृद्धिले समुदायमा असुरक्षाको भावना बढाइदियो । तर पनि मध्य मधेसका छापामाध्यमले हिंसा विरोधी जनमतलाई निकै थोरै मात्रै स्थान दिएको देखिन्छ (हेर्नुहोस् तालिका ३) । यसका पछाडि दुई ओटा मनोविज्ञानले काम गरेको हुन सक्छ । पहिलो, सशस्त्र समूह विरोधी समाचार दिएको खण्डमा मधेसका सशस्त्र समूहको तारो बन्नुपर्ने डर र दोस्रो, हिंसाविरोधी समाचारलाई पत्रकारले कम महत्त्वको विषयका रूपमा लिने प्रवृत्ति । सबैभन्दा कम अर्थात् २३ ओटा समाचार मात्रै हिंसाको प्रतिक्रियामा उठेको स्वरलाई समेटेर प्रकाशन गरिएको देखिन्छ । २०६४ भन्दा २०६५ सालमा हिंसाको प्रतिक्रियामा उठेका स्वरलाई अधिक स्थान दिएको छ । आफ्ना स्वार्थको समाचार नदिएको भन्दै मिडियामाथि नै सशस्त्र समूह जाइलाग्ने प्रवृत्ति बढेसँगै सशस्त्र समूहको प्रतिक्रियामा उठेका स्वरले बढी स्थान पाएको बुझ्न गाह्रो पर्दैन ।

अध्ययनका क्रममा व्यापारी र उद्योगपतिमाथि भएका ठूला आक्रमण वा कारबाहीका घटनामा सदरमुकाममा व्यापारीले गर्ने विरोध प्रदर्शन, प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई ज्ञापन पत्र बुझाउने कार्यक्रम जस्ता समाचार मात्रै प्रकाशन भएका छन् । अध्ययन अवधिका छ महिनामा सशस्त्र हिंसात्मक समूहको चन्दा मागका कारण व्यापारी आजित भएको समाचार जनकपुर टुडेले एकपटक मात्रै प्रकाशन

गरेको देखियो । त्यसका अतिरिक्त सशस्त्र समूहको उपस्थितिले व्यापारी, गाविस सचिव, अन्य सरकारी कर्मचारीमा बढाएको त्रास, चन्दा आतंकका कारण आम समुदायमा देखा परेको त्रासका विषयमा समाचार छापिएको देखिँदैन । तथ्यांकले मध्य मधेसका छापामाध्यमले हिंसाका कारण त्रासमा परेका वा विस्थापनको शिकार भएको, लगानीको ढोका बन्द भएको, ग्रामीण तहमा विश्वासको संकट मौलाएको जस्ता विषयलाई स्थान दिएको छैन । हिंसाको विषयमा जनमत बुझ्ने वा जनमत निर्माण गर्ने काममा छापा माध्यमले आफ्नो भूमिका स्थापित गर्न सकेको छैन ।

सबैभन्दा धेरै अर्थात् ८४ ओटा समाचार हत्या, हत्या प्रयास, जग्गा कब्जा, चन्दा असुली जस्ता घटनासँग सम्बन्धित छन् (तालिका ३) । तर अधिकांश यस्ता समाचारमा एउटै विशेषता छ । त्यो के भने त्यस्ता समाचार कि सशस्त्र समूहबाट प्राप्त भएका हुन् कि त प्रहरी प्रशासनबाट । अधिकांश समाचारमा पीडित वा पीडितसँग सम्बन्धित परिवारका सदस्यको भनाइ वा विचारले स्थान पाएको देखिँदैन । यस्ता समाचारले सशस्त्र समूहलाई नै बल प्रदान गरेको छ र सुरक्षा कायम गर्न प्रशासनिक संयन्त्र कमजोर रहेको छ भन्ने पनि देखाउँछ ।

प्रहरी कारबाहीसँग सम्बन्धित ५० ओटा समाचार देखिन्छन् । घटनाका सम्बन्धमा प्रहरीबाट सजिलै सूचना प्राप्त गर्न सकिने भएकोले यस्तो समाचारले अधिक स्थान पाएको अनुमान गर्न सकिन्छ । मध्य मधेसका अधिकांश पत्रिकाका कार्यालय सदरमुकाममै छन् र जिल्ला प्रहरी कार्यालय पनि सोही स्थानमा छ । तर त्यस्ता समाचारमा सत्यता छ कि छैन भनेर दोहोरो परीक्षण गर्ने काम भने हुन सकेको देखिँदैन ।

सशस्त्र समूहको विचार, धारणा, टिप्पणी, दाबी विरोध, धम्की, संगठनात्मक विस्तारजन्य कामलाई पनि छापामाध्यमले प्रमुखताका साथ स्थान दिएको देखिन्छ । यस्तो समाचारले सशस्त्र समूहलाई वैधानिकता दिन मद्दत त गरेको छ नै, समाजमा हिंसा बढाउन पनि भूमिका खेलेको छ । २०६४ सालमा त्यस्ता १७ ओटा समाचार प्रकाशित भएका छन् भने २०६५ सालमा त्यो बढेर भन्डै दोब्बर अर्थात् ३० पुगेको देखिन्छ । यसले सशस्त्र समूहको संख्यात्मक विस्तारसँगै तिनीहरूको समाचारको संख्यात्मक उपस्थिति पनि बढ्दो देखिन्छ । यस्ता समाचारले सशस्त्र समूहलाई भन् बलियो बनाउन मद्दत गरेका छन् । किनकि तिनले समाचारमार्फत मिडियामा आफ्नो उपस्थिति देखाएर प्रभुत्व र संगठनात्मक हैसियत उकास्ने मौका पाएका छन् ।

मध्य मधेस सबैभन्दा धेरै अपहरणका घटनाबाट प्रताडित थियो । त्यसैले यही विषय जोडिएका समाचार पनि धेरै अर्थात् ५९ ओटा प्रकाशित भएका छन् । तर सबैजसो अपहरणका घटनासम्बन्धी समाचारमा एउटै समानता देखिन्छ, त्यो हो, कसले अपहरण गरेको भन्ने प्रस्ट नखुल्नु र अपहरण मुक्त भइसकेपछि पनि घटनाबारे विस्तृत सूचना नआउनु वा एकपक्षीय सूचना मात्रै प्रकाशित हुनु । यसले सशस्त्र समूहलाई अपहरणका घटनाका लागि उत्प्रेरित गरेको देखिन्छ । अपहरणका घटना विरोधी जनमत भने एकाध समाचारमा मात्रै देख्न पाइन्छ । त्यस्तै बम विस्फोटको समाचार २८ ओटा, लुटपाट/डकैतीको २३ ओटा र गोली प्रहारको समाचार २८ ओटा प्रकाशित छन् ।

निष्कर्ष

मध्य मधेसको छापा पत्रकारिताले स्थानीय समुदायमा व्याप्त सशस्त्र हिंसालाई रूपान्तरण गर्न वा त्यसको प्रभाव कम गर्न खासै भूमिका खेल्न सकेन । बरु हिंसालाई भन्ने जटिल बनाउन पत्रकारिताको भूमिका सहायक भयो । हिंसात्मक समूहका समाचार प्रस्तुत गर्ने नाममा छापा माध्यमले कृत्रिम हिंसाको वातावरण निर्माण गरेको पाइयो । सशस्त्र समूह पनि मिडियाबाट हिंसाको प्रचार प्रसार गर्न सकियो भने हिंसाकै बलमा आफ्ना संगठनको विस्तार गर्न सकिन्छ भन्ने मनोविज्ञानबाट गुञ्जिएका देखिए । सशस्त्र हिंसा र मिडियाको प्रवृत्तिलाई यहाँनेर समानान्तर रूपमा हेर्नुपर्ने हुन्छ अर्थात् सशस्त्र समूहको समाचार वा सूचना दिन सकियो भने सञ्चारमाध्यमको प्रभाव वृद्धि हुन्छ भन्ने मनोविज्ञान पत्रकारमा देखियो भने आफ्नो समूहको प्रभाव बढाउन सञ्चारमाध्यम निकै उपयोगी छ भन्ने बुझाइ सशस्त्र समूहमा देखियो ।

घटनासम्बन्धी समाचारमै मध्य मधेसको पत्रकारिता खुम्चिएको छ । घटना भएपछि पत्रकार त्यसको टिप्पणी उठाएँ गरी समाचार लेखेर आफ्ना कर्मकाण्ड पूरा गर्छन् । न त्यस्ता घटनाले समाजमा पारेको प्रभावको विषयमा चर्चा परिचर्चा गरिन्छ, न त्यस्ता घटनाको बारेमा खोजखबर नै हुन्छ । हिंसा विरोधी मत बलियो बनाउनका निम्ति मिडियाले भूमिका खेल्न सकेको देखिँदैन । सशस्त्र समूहलाई उनीहरूले जारी राखेको हिंसाको मूल्य र त्यसले ल्याउने भनिएको परिवर्तनबारे धारिलो प्रश्न सोध्ने हैसियत पत्रकारले देखाउन सकेनन् । प्रहरी प्रशासनलाई जवाफदेही बनाउने भूमिका पनि निर्वाह गरेको देखिएन । यस्तो अभ्यासको फाइदा प्रत्यक्ष परोक्ष हिंसा चाहने र हिंसाबाट फाइदा लिने समूह वा व्यक्तिले उठाइरहेका छन् ।

सामाजिक जीवनमा विभिन्न भूमिका एकैसाथ निर्वाह गरिरहेका पत्रकारका कारण पनि समाचारमा सत्य, तथ्य र सन्तुलित जस्ता सर्वमान्य सिद्धान्तको पालना नभएको पाइयो । समाचारमा त्रास फैलाउने खालका शब्द र पदावलीको व्यापक प्रयोग भएको देखियो । विभिन्न राजनीतिक आस्थामा बाँडिएका पत्रकार बीचको आपसी द्वन्द्व, अर्थ उपार्जनका निम्ति भएका चलखेलका कारण भएको वैमनस्यता जस्ता कारणले पत्रकारबीच नै सशस्त्र समूहले खेल्न पाएको देखियो । फलतः सामाजिक प्रभाव देखाउन वा आफ्ना विरोधी शक्तिलाई चिढ्याउन पनि पत्रकार कोही कुनै सशस्त्र समूहसँग नजिक हुने त कोही कुनैसँग नजिक हुने अवस्था सिर्जना भयो । यसको सोभो प्रभाव समाचारको विषयवस्तुमा देखिन्छ । सशस्त्र हिंसालाई हेर्ने विचारमा भिन्नता, राजनीतिक उद्देश्यका लागि लडिरहेका सशस्त्र समूह हुन् कि कुनै स्वार्थ सिद्धका निम्ति लडिरहेका सशस्त्र समूह हुन् भनेर खुट्ट्याउन नसकेर पनि पत्रकारिता आफ्नो जिम्मेवारीबाट चुकेको पाइयो ।

नीतिगत र योजनाबद्ध रूपमा मधेसका छापामाध्यम हिंसात्मक समूहको प्रोपगाण्डा साधनका रूपमा उपयोग भएका भने होइनन् । त्यसका पछाडि पत्रकारको आपसी खिचातानी, द्वन्द्व, महत्वाकांक्षाले सबैभन्दा धेरै काम गरेको छ । सशस्त्र समूहसँग नजिक हुनसके सामाजिक रूपमा शक्तिशाली बन्न सकिन्छ भन्ने भ्रम पनि धेरै पत्रकारमा रहेको देखियो । उनीहरूसँग नजिक हुने बहानामा सशस्त्र समूहका गतिविधिलाई बढाइचढाइ स्थान दिने, सूचना वा जानकारी संकलनभन्दा अन्य उद्देश्यका निम्ति धेरै संवाद र सम्पर्क स्थापना गर्ने प्रवृत्तिले बढावा पायो । यसले पत्रकार र सशस्त्र समूहबीचको सम्बन्धको व्यावसायिक आयाम फेरिदियो । यसैका कारण सशस्त्र समूहका गतिविधिले सञ्चारमाध्यममा धेरै स्थान पायो ।

धन्यवाद

लेखको पहिलो मस्यौदा मार्टिन चौतारी र काठमाडौँ विश्वविद्यालय, भाषा तथा आमसञ्चार विभागद्वारा आयोजित 'पाँचौँ वार्षिक मिडिया अनुसन्धान सम्मेलन २०७९' मा प्रस्तुत गरिएको थियो । उक्त सम्मेलनमा यसमाथि टिप्पणी र सुभाषण दिनुहुने दिपेन्द्र भालगायत सबै सहभागीप्रति आभारी छु । अनुसन्धानको क्रममा सहयोग पुऱ्याउने प्रतीक दैनिक (पर्सा) का प्रधान सम्पादक जगदिशप्रसाद शर्मा, जनकपुर टुडे (धनुषा) का सम्पादक बृजकुमार यादव, राजविराज टुडे (सप्तरी) का सम्पादक अनिलकुमार अनलप्रति आभारी छु । अनुसन्धानका क्रममा

सुभाष तथा सल्लाह दिने पत्रकार चन्द्रकिशोर, त्रिभुवन विश्वविद्यालय आमसञ्चार तथा पत्रकारिता विभागका प्राध्यापक लालदेउसा राईप्रति पनि कृतज्ञ छु । साथै लेख छान्ने मौका दिनुभएकोमा मार्टिन चौतारी तथा यस जर्नलका सम्पादकलाई पनि धन्यवाद छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- गाउँले, सुनिल । २०६४ । विरगञ्जका पत्रकार र कलंकित पत्रकारिता । प्रतीक, २९ जेठ, पृ. ३ ।
- गुरूड, हस्त । सन् २००४ । शान्तिका लागि पत्रकारिता : अवधारणा र अभ्यास । काठमाडौँ : हिमाल किताब ।
- गृह मन्त्रालय । २०६६ । देशका विभिन्न भागमा क्रियाशील सशस्त्र समूह, संगठन तथा मोर्चाहरूको सम्बन्धमा अध्ययन प्रतिवेदन । अप्रकाशित, नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय ।
- जनकपुर टुडे । २०६३क । राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीका सिरहा जिल्ला अध्यक्षको हत्या । १२ जेठ, पृ. १ ।
- जनकपुर टुडे । २०६३ख । यादवको हत्याको जिम्मेवारी । १३ जेठ, पृ. १ ।
- जनकपुर टुडे । २०६४क । जनकपुरमा शृंखलाबद्ध बम विस्फोट, विस्फोटन गराइएको ३ समूहद्वारा दाबी । १० जेठ, पृ. १ ।
- जनकपुर टुडे । २०६४ख । महोत्तरीमा मोर्चाको सैनिक कम्पनी । ११ जेठ, पृ. १ ।
- जनकपुर टुडे । २०६४ग । बम विस्फोट (सम्पादकीय) । ११ जेठ, पृ. २ ।
- जनकपुर टुडे । २०६४घ । अर्को सशस्त्र संगठन आस्कको स्थापना, पाँच सय लडाकु दस्ता तालिमरत । २५ जेठ, पृ. १ ।
- जनकपुर टुडे । २०६४ङ । सिरहामा पनि आस्क । २८ जेठ, पृ. १ ।
- जनकपुर टुडे । २०६५ । मधेसमा नयाँ सशस्त्र संगठनको गठन । ३ जेठ, पृ. १ ।
- नेपाल, किशोर, संयोजक । २०६५ । बारा, पर्सा र रौतहटको स्थलगत अध्ययनबाट फर्केपछि मिसन टोलीले तयार पारेको प्रतिवेदन । अप्रकाशित, नेपाल पत्रकार महासंघ ।
- परियार, गोविन्द । २०६३ । समाचारमाथि अत्याचार । समय १४२ : ३७ । प्रतीक । २०६४ । त्रास उत्पन्न गर्ने समाचार नलेख्न आग्रह । २९ जेठ, पृ. १ ।
- राजविराज दैनिक । २०६५ । संघर्षशील मोर्चा गठन । २ जेठ, पृ. १ ।
- राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग । २०६४ । शीर्षक नखुलेको । अप्रकाशित प्रतिवेदन, नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय ।

९२ • जनकराज सापकोटा

सापकोटा, जनकराज । २०७० । मध्य मधेसको सशस्त्र हिंसा : स्थानीय छापा
माध्यमको कभरेज शैली । स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र, आमसञ्चार तथा
पत्रकारिता केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

साह, तुलानारायण । २०६७ । मिथिलाको पत्रकारितामा द्वन्द्वका कारणहरू ।
मिडिया अध्ययन ५ : २७१-२८४ ।